

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Süleymanov Ədalət Arif oğlunun

Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və onun təkmilləşdirilməsi
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: - 060403 Maliyyə

İxtisaslaşma: - Bank işi

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos Z.H.Zeynalov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos Z.H.İbrahimov

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. BANK FƏALİYYƏTİNİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	7
1.1 Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsasları.....	7
1.2 Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin metodoloji əsasları.....	17
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI BANK FƏALİYYƏTİNİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	20
2.1 Bank fəaliyyətində vergi tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.....	20
2.2 Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemləri və mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi.....	27
2.3 Kredit təşkilatlarında vergi ödənişlərinin dinamikası və strukturunun mövcud vəziyyəti.....	31
III FƏSİL. BANKLARIN VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI.....	45
3.1 Bank sektorunun vergiyə cəlb edilməsinin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	45
3.2 Kredit təşkilatlarının effektivliyinin yüksəldilməsi məsələləri.....	51
3.3 Bank əməliyyatlarında vergi tutmanın xarici təcrübələrinin təhlili.....	56
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	72
ƏDƏBİYYAT.....	76
 XÜLASƏ.....	 81
 SUMMARY.....	 82
 PE3HOMÉ.....	 83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Vergilərin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu haqqında müxtəlif baxışlar və nəzəriyyələr mövcuddur. Bu nəzəriyyələr uzun müddət ərzində inkişaf etmişdir. Dövlət haqqında nəzəri təlimlərin inkişafının təsiri altında vergi haqqında təsəvvürlər də təkamül yolu keçmiş, A. Smitin fikirlərindən K.R. Makkonel və S.A.Bryunun “vergilər-firmalar və ev təsərrüfatları tərəfindən hökumətə edilən və müqabilində onların birbaşa olaraq heç bir əmtəə və xidmət almadığı və öz mahiyyətinə görə cərimə olmayan Ödənişlərdir” kimi baxışlara qədər inkişaf etmişdir. İqtisadiyyatın müxtəlif modellərinin inkişaf qanunlarını tədqiq edərkən bu modellərin həyat qabiliyyətinə malik olması və mövcudluğunun şərti olan-onların inkişafının enib-qalxmasını (fluktasiya) müəyyən etmiş oluruq. Milli iqtisadiyyat miqyasında bir makroiqtisadi tarazlıqdan digərinə doğru hərəkət bazar iqtisadiyyatının özünü tənzimləməsinin və onun sahə strukturunun dəyişməsinin üsuludur. İqtisadiyyatın fluktasiyası milli iqtisadiyyata dövlət təsirinə və dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə qarşı çox həssasdır.

Cəmiyyətin inkişaf tarixi sübut edir ki, istənilən digər iqtisadi sistemlə müqayisədə bazar iqtisadiyyatı daha çox əmtəə və xidmət yaratmaq gücündədir. Bu onunla izah olunur ki, bazar iqtisadiyyatı yaradıcı əmək üçün ən yüksək motivasiyanı təmin edir, nə ilə məşğul olmaq barədə insanlar özləri qərar verirlər. Bu səbəbdən onların riskləri yüksək səviyyədə olur. Bununla belə subyektlərə verilən müstəqillik azad rəqabətə və bunun əsasında təşəbbüskarlığın artmasına, ictimai istehsalın inkişafında yüksək nəticələrə gətirib çıxarır. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı dövründə vergi mexanizminin təbiətini tədqiq edərkən vergitutmanın dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında gəlirlərin bölgüsü vasitəsinin, vergilərin isə dövlət tərəfindən ictimai ehtiyacların ödənilməsi üçün büdcəyə alınan məcburi ödənişlər olması nəticəsinə gəlirik. Vergilər gəlir əldə edən hüquqi və fiziki şəxslərin dövlətin maliyyə resurslarının formalaşmasında iştirak etmək öhdəliyini əks etdirir, Yenidən bölgü aləti olmaqla vergilər bölgü prosesində olan çatışmazlıqları aradan qaldırmalı və insanları bu və ya digər fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün həvəsləndirməli, yaxud çəkindirməlidir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Vergitutmanın nəzəri-metodoloji əsaslarının kompleks tədqiqi ilə müəyyən edilmişdir ki, hər bir ölkənin praktik vergitutma sistemi müxtəlif vergi nəzəriyyələrindən irəli gələn fundamental vergitutma prinsiplərinə, təkmil vergi konsepsiyalarına əsaslanır və əsaslanmalıdır. Bu araşdırmalarla, vergitutma sisteminin ölkələrarası fərqlərinin transformasiya mühitinin özünəməxsus cəhətlərinin təhlili ilə postsovet ölkələrinin vergitutma sistemlərinin də eyni nəzəri- metodoloji əsaslara, vergitutmanın tam prinsiplərinə istinad etməsi və bununla birgə fundamental əsaslar üzərində vergitutmanın fərqli konstruksiyalarının hazırlanması zəruriyyəti aşkara çıxarılmışdır. Bu baxımdan tədqiqat aktualdır.

Vergilərin mahiyyətini, funksiyalarını araşdıran tədqiqatlar orta əsr Qərbində də kifayət qədər yetərli olub və Foma Akvinskidən başlanan bu araşdırmaları müxtəlif dövrlərdə T.Men, C.Lokk, D.Yum, U.Petti və başqaları davam etdiriblər, Klassik siyasi iqtisadın vergitutmaya aid sistemli baxışları - vergi gəlirləri ilə dövlət funksiyalarını əlaqələndirən, vergitutmanın təməl prinsiplərini müəyyənləşdirən baxışları da vergi nəzəriyyəsinin inkişaf tarixində mühüm bir mərhələ idi. A.Vaqner nəzəriyyəsi də - vergi effektivliyini əsaslandıran nəzəriyyə də elmi əhəmiyyətinə görə xüsusi qeyd olunmalıdır. C.Mak-Kulloxun tədqiqatında isə verginin istehsala təsiri ilk dəfə araşdırıldı. XIX-XX əsrlərdə L.Şteyn, E.Seliqmen, K.Viksell və başqaları vergitutma sisteminin müxtəlif cəhətlərini araşdırdılar. Nəticədə ictimai məhsul konsepsiyası, ictimai məhsullara tələb və təklifin müəyyənləşməsində dövlətin rolu və s. məsələlər müəyyən edildi.

XX əsrdə vergi nəzəriyyəsi xüsusilə güclü inkişaf etdi. A.Piqu, V.Pareto, C.M.Keyns, C.Stiqliç, R.Maysqrev, P.Maysqrev, C.Akerlof, E.Atkinson, C.Byukenen, K.Errou və başqalarının əsərlərində vergitutmanın effektivliyi, fiskal siyasətin məcmu tələbə təsiri, ictimai məhsullara tələbat və vergilərlə ictimai məhsul istehsalı arasında əlaqələr, vergi yükünün optimal paylanması, vergitutmanın iqtisadi qərarlar qəbuluna təsiri və s. məsələlər öz əksini tapdı. P.Samuelsonun, S.Fişerin, M.Fridmanın əsərlərində vergitutmanın makroiqtisadi tənzimləmədəki rolu araşdırıldı.

Azərbaycan alimləri Ş.Ş.Hacıyev, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, A.Hüseynov D.A.Bağirov, M.X.Həsənli, A.M .Kərimov, B.X.Xankişiyev, Y.A.Kəlbəyev, T.N.Paşayev, və .s qeyd etmək olar. Beləliklə, vergitutmanın nəzəri baxımdan olduqca əhatəli öyrənildiyini qeyd etmək olar və eyni zamanda qeyd etmək gərəkdir ki, bu mövzu üzrə min səhifə yazılsa da hələlik son nəticələr mövcud deyil [45, s. 75]. Daha doğrusu, vergilərin mahiyyəti, funksiyaları, vergitutma prinsipləri, vergitutmanın makroiqtisadi tənzimləmədəki rolu ilə bağlı nəzəri mübahisələr hələ də davam edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.

- ❖ Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun tədqiqi
- ❖ Bank fəaliyyətində vergi tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının qanunvericilik bazasının öyrənilməsi
- ❖ Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemləri və mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi
- ❖ Kredit təşkilatlarında vergi ödənişlərinin dinamikası və strukturunun mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi
- ❖ Bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və onun təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılması
- ❖ Bank əməliyyatlarında vergitutmanın xarici təcrübələrinin təhlili

Tədqiqatın obyekti - Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bankların vergi tənzimlənməsi prosesidir.

Tədqiqatın predmeti - bazar münasibətləri şəraitində bankların vergi tənzimlənməsi fəaliyyətini, iqtisadi meyarları baxımından bank əməliyyatlarının miqyası və səmərəliliyini şərtləndirən meyllər, qanunauyğunluqlar, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarət sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarını müəyyən edən amillərdir

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Nəzəri əsas kimi ölkəmizin və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin bank fəaliyyətinin resurs amilinə dair tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və qərarları, Milli Məclisin qəbul

etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin qərarları, qanunvericilik aktları, Mərkəzi Bankın qərarları və normativ sənədləri götürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazasını - Azərbaycan Pespublikası Mərkəzi Bankının, Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə və İqtisadi İnkişaf Nazirliklərinin, Azərbaycan Mərkəzi Bankının, Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- Ölkəmizdə vergi mədəniyyətini yüksəltməyin əsas istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi

- Cərimə sanksiyalarının dərəcəsinin vergidən yayınma məbləği ilə birgə vergidən qaçma ehtimallarından asılılığını müəyyən edən sxem işlənilmişdir;

- Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi prosesinə diqqət yetirilmiş və buna görə də bank əməliyyatlarına güzəştli vergitutma tətbiqi zərurəti əsaslandırılmışdır;

- Kredit təşkilatlarının effektivliyinin yüksəldilməsinə dair təkilif və tövsiyələrin verilməsi;

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, tərtib edilmiş müddəalar, nəticələr və tövsiyələr kredit təşkilatları və kommersiya banklarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik və normativ aktların işlənilib hazırlanmasında tətbiqi əhəmiyyətə malikdirlər, həmçinin dövlət idarəetmə orqanlarının işində milli iqtisadiyyatın inkişafının sosial – iqtisadi proqramlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri müddəaları və praktik materialları tədris prosesində “ Sığorta işi”, “Bank işi” kursları üzrə mühazirələr və praktiki məşğələlərdə istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, 9 paragraf, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. BANK FƏALİYYƏTİNİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsasları

Bəşər tarixi öz inkişafında müxtəlif mərhələlər keçmişdir. Hər bir mərhələ yaşandıqda ictimai həyatımızın ayrı-ayrı sahələri müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, vergi nəzəriyyələrinin təkamülü iqtisadi fikrin müxtəlif istiqamətlərinin inkişafı ilə eyni vaxtda baş vermişdir.

İctimai tələbatların maliyyələşdirilməsində vergilərin əhəmiyyətli rol oynaması vergitutmanın nəzəri əsaslarının dərinədən araşdırılmasını şərtləndirmişdi. Buna görə də Aristotel, Ksenofant kimi böyük mütəfəkkirlərin əsərlərində vergilərin mahiyyəti haqqında müəyyən bilgilər verilsə də, bu mahiyyət tam şərh olunmurdu. Ksenofantın dövlət gəlirlərinin təsnifatı ilə bağlı məlumatlarından da aydın olur ki, vergilər bu gəlirlərin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etmir. Belə ki, “Afina Respublikasının gəlirləri” əsərində dövlət gəlirlərinin əsas tərkib hissəsi kimi koloniyalardan xərəclar, dövlət əmlakının icarəyə verilməsi göstərilir [39, s.23]. Aydındır ki, dövlət gəlirlərinin o dövr üçün nisbətən əhəmiyyətsiz sayılan elementinin - vergilərin ətraflı nəzəri şərhinə ehtiyac yaranmamışdı.

Ancaq ictimai-iqtisadi və siyasi-hüquqi proseslərin arasıkəsilməz evolyusiyası belə bir ehtiyacı şərtləndirməliydi və orta əsrlərin nəzəri baxışlarında bu cəhət seçilir. Orta əsrlərin məşhur filosofu və teoloqu Foma Akvinski - vergini soyğunçuluğun “imkan verilən forması” kimi xarakterizə edən mütəfəkkir məsələyə daha dəqiq yanaşırdı. Akvinski bildirirdi ki, Bir çox hallarda knyazlar ölkənin müdafiəsi və sağlam məntiqə görə öz üzərlərinə götürməli olduqları başqa məsələləri həll etmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik olurlar. Bu halda təbəqələr öz ümumi rifahının təmini üçün ödəniş həyata keçirsə, ədalətli iş görmüş olarlar [51,8.161].

Foma Akvinski vergilərin başqa dövlət gəlirlərindən fərqləndiyini də göstərirdi və bu fərqlərin iki meyarla - vergilərin ümumi rifah üçün yığılması ilə, hər bir tərəfdən vergi tutulması ilə xarakterizə edirdi. Beləliklə, XIII əsr Qərb elmi fikri

vergilərin iki mühüm əlamətini - vergilərin icbariliyini və bu gəlirlərin ictimai rifah üçün xərclənməsini aşkara çıxarmışdı. Mütləq qeyd etmək gərəkdir ki, vergitutmanın fundamental nəzəri əsaslarının tarixi-retrospektiv təhlilindən bəlli olur ki, orta əsr Şərq elmi baxışları bu baxımdan daha təkmil hesab oluna bilər.

Foma Akvinskidən fərqli olaraq, dövlətin həll etməli olduğu vəzifələri - ictimai rifahı təmin edən vəzifələri də dəqiq göstərilirdi. Tusi dövlət xərclərini müdafiə, məhkəmə, ictimai müəssisə və s. işlərə xərclərə, təhsil və hökmdarın işləri xərclərinə bölürdü [98, s. 103-104]. Şübhəsiz ki, ictimai-iqtisadi evolyusiya prosesi ümumi iqtisadi nəzəri baxışların da, fiskal baxışların da yeni bir mərhələyə yüksəlməsinə səbəb olmalıydı və fiziokratların vergitulmaya aid baxışları belə mərhələlərdən biri hesab oluna bilər. Belə ki, F.Kene öz məşhur “cədvəlində” vergilər və təkrar istehsal arasında əlaqələr mövcudluğunu iddia edirdi, U.Petti isə dövlət xərclərini daha dəqiq təsnifləşdirir və xərcləri müdafiə, idarəetmə, məhkəmə, təhsil, yetim və əlillərin saxlanması, infrastruktur xərclərinə ayırırdı. Petti vergilərin ekvivalent xarakterə malik olduğunu da qeyd edirdi: “Toplanılan pullar ölkədən çıxmadığına görə bu ölkə digərləri ilə müqayisədə eyni dərəcədə sərvətli qalır: yalnız hökmdarın sərvəti ilə xalqın sərvəti müəyyən kiçik zaman ərzində - dəqiqi, bir fərddən vergi kimi tutulan pulların ona və ya başqalarına qayıtdığı müddətdə fərqlənəcək. İnsanlar toplanılan pulların şənliklərə, möhtəşəm mənzərələrə, xiyabanlara xərclənəcəyini fikirləşəndə, narahat olurlar. Ancaq belə məsrəflər pulların bu əşyaların istehsalı ilə məşğul olanlara qayıtmasını bildirir” [78, s.23]. Pettinin bu baxışlarını vergi-büdcə siyasətinin məcmu tələbə təsiri barədə ilkin təsəvvürlər hesab etmək olar. T.Qobbs vergini “könüllü verilən ödəniş” - ictimai təhlükəsizlik üçün ödənilən haqq kimi xarakterizə edirdi [61, s. 128]. Klassik siyasi iqtisad vergitutmanın fundamental əsaslarının aşkarlanmasına böyük töhfə verdi və verginin mahiyyətini müəyyənləşdirmək, vergitutma prinsiplərini əsaslandırmaq baxımından mühüm bir mərhələ hesab oluna bilər. A.Smit göstərirdi ki, hökmdar üç vəzifəni-cəmiyyəti başqa cəmiyyətlərin zor və işğalından qorumaq, cəmiyyətin hər bir üzvünü başqalarının ədalətsizlik və istismarından mühafizə etmək, “ayrı-ayrı fərdlər və qruplar üçün maraq kəsb etməyən - onlar üçün xərci mənfəətindən yüksək

olan, böyük cəmiyyət üçün isə xərclərini artıqlaması ilə ödəyən müəyyən ictimai müəssisələri yaratmaq və saxlamaq” vəzifələrini yerinə yetirməlidir [90, s.231].

Prinsipcə, bu məqamda klassik siyasi iqtisad məsələyə mübadilə nəzəriyyəsindən və atomist nəzəriyyədən çox fərqli yanaşmır. Yəni Smit də T.Qobbs. Ş.Monteskye və başqaları kimi vergini “təhlükəsizlikdən istifadəyə haqq” kimi xarakterizə edir. Ancaq Smit vergitutma prinsiplərini müəyyənləşdirmək baxımından atomistlərdən irəli gedə bildi və Smit nəzəriyyəsində bildirilirdi ki, “dövlətin təbəələri öz qabiliyyət və güc imkanlarına uyğun olaraq, daha dəqiqi, dövlətin himayə müdafiəsi nəticəsində əldə etdikləri gəlirə uyğun olaraq hökumətin saxlanılmasında iştirak etməlidirlər” [90, s.238]. Smitin bu fikirləri gələcəkdə vergitutmanın təməl prinsiplərinin - faydalılıq, ödəniş qabiliyyəti prinsiplərinin formalaşmasına əsas oldu. Vergitutmanın müasir fundamental nəzəri əsaslarının formalaşmasında öz-özlüyündə maraqlı olan ümumi vergi nəzəriyyələrindən biri dahiyənə nəzəriyyəsi də mühüm rol oynadı.

Klassik siyasi iqtisadın digər nümayəndələri - D.Rikardo və J.B.Sey vergitutmanın iqtisadi effektivliyə təsiri məsələsini ilk olaraq araşdırdılar və əlbəttə ki, vergitutmanın mühüm prinsiplərindən birini - effektivliyin müəyyənləşməsində bu iqtisadçıların fikirləri mühüm rol oynadı. “Yığıcı azaltmaq meyli yaratmayan vergilər yoxdur. Belə ki, hər hansı faydalı maşınların itirilməsi, ixtisas və əməksevərliyin azalması, istehsalın ixtisarı kimi baxılmayan vergilər mövcud deyil» və «vergi ödənilən andan ödəyici üçün vergi məbləği dəyərini itirir. Bu məbləğ hökumət tərəfindən istifadə edilən andan hamı üçün dəyərini itirir” iddiaları, şübhəsiz ki, XX əsrin bir çox liberal və neoliberal nəzəriyyələri üçün ideya mənbəyi oldu [81, s. 174; 82, s.130].

XVIII əsrin kifayət qədər maraqlı vergi nəzəriyyələrindən biri də sığorta mükafatı nəzəriyyəsidir və bu nəzəri məktəbin nümayəndələri də vergitutmanın fundamental dayaqlarının dolğunlaşmasına kifayət qədər ciddi yardım göstərirlər. A.Tyerin, C.Mak-Kulloxun və s. nəzəri baxışlarına görə vergi ödəyən vətəndaş dövlətlə özünəməxsus sığorta münasibətləri qurur. “Sığortaçı-dövlət” vətəndaşın ödədiyi vergi – “sığorta haqqı” müqabilində onu müxtəlif risklərdən - daxili və xarici təhlükədən və s. qorumağı öhdəsinə götürür. Sığorta mükafatı nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin

vergi nəzəriyyəsinin inkişafına töhfələri təkcə bu prinsipial cəhətlə - verginin sığorta haqqı kimi xarakterizəsi ilə məhdudlaşmır, onlar həm də verginin istehsal müsbət təsirini ilk dəfə əsaslandırmağa cəhd göstərirdilər. C.Mak-Kullox bildirirdi ki, vergilər təşəbbüskarlığa, ixtiraçılığa stimuldur və vergilər “iqtisadiyyatın ruhunu - bizim başqa vasitələrlə əbəs yerə canlandırmağa cəhd etdiyimiz ruhu” oyadır [81. s. 178]. Bu yanaşmanı Keynşçi-Üyin və digər bir sıra nəzəriyyələrin ideya dayaqlarından biri hesab etmək olar.

Bütövlükdə klassik iqtisadi nəzəriyyəni yeni bir mərhələyə yüksəldən -klassik iqtisadi paradigmanı neoklassik paradigma ilə əvəzləyən marjinalizm cərəyanı vergi nəzəriyyəsinə fundamental yenilik gətirdi. Son hədd faydalılıq ideyaları ictimai istehsal və maliyyə sferasına tətbiq olundu. Optimal vergitutma nəzəriyyələrinin təşəkkülünə əsaslar yaradıldı. Marjinalizmin nümayəndəsi A.Kene-Stüart vergitutmada proporsional məsrəf, F.Edcuort isə minimal məsrəf konsepsiyasını irəli sürdü. Yəni Stüarta görə, verginin həcmi elə müəyyən edilməlidir ki, verginin mənfi faydalılığı ödəyicinin məcmu faydalılığına təsir etməsin. Məsələn, hər hansı fərd X məbləğdə vergi ödəyirsə - verginin mənfi faydalılığı X-ə bərabədirsə, bu miqdarda da ictimai fayda əldə etməlidir. Edcuorta görə isə mənfi faydalılıq minimuma qədər azaldılmalıdır [71, s.48].

İqtisadi və maliyyə nəzəriyyəsinin bu tarixi-retrospektiv təhlilindən aydın oldu ki, iqtisad elminin klassik dövründə vergitutma üçün olduqca təkmil əsaslar yaradılmışdı. Verginin mahiyyəti müəyyən olunmuşdu və biz iddia edə bilərik ki, ən müasir, mötəbər mənbələrdə vergi anlayışı klassik baxışlardan çox da fərqli şərh olunmur: “Vergi - mərkəzi və yerli hökumət tərəfindən dövlət xərclərinin maliyyələşməsi üçün, həmçinin fiskal siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi istifadə edilən, fiziki şəxslər və təşkilatlardan alınan yığındır” [42].

Klassik mərhələdə verginin funksiyaları da - fiskal və sosial funksiyaları da, prinsipləri də ədalətlik, effektivlik, faydalılıq, ödəniş qabiliyyətinə uyğunluluq və s. prinsipləri də, əlamətləri də - məcburilik, legitimlik və s. də, prinsipcə, müəyyən olunmuşdu. Bir sözlə, möhkəm dayaq hazırlanmışdı və bu dayaq üzərində daha mürəkkəb və təkmil vergitutma konstruksiyalarının hazırlanması mümkün idi.

Vergi nəzəriyyəsini inkişaf etdirən belə nəzəriyyələrdən biri kollektiv tələbatlar nəzəriyyəsi oldu. E.Seliqmen, L.Şteyn, A.Seffle, F.Uiti və başqalarının tədqiqatları “XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinin reallıqlarını - dövlət xərclərinin artımını əsaslandırmaq zərurəti ilə şərtlənən reallıqları əks etdirirdilər” [70, s.14], ancaq kollektiv tələbatlar konsepsiyası təkcə reallıqların arxasınca getmirdi. Bu konsepsiya vergi-büdcə siyasətinin bir sıra aspektlərini daha dəqiq aydınlaşdırır, vergi-büdcə siyasətinin effektivliyini yüksəltmək üçün daha dəqiq reseptlər təklif edirdi. İctimai məhsul, “bazar uçuqları” konsepsiyasını formalaşdıran L.Şteyn qeyd edirdi ki, bütövlükdə cəmiyyətin istifadə etdiyi məhsul və xidmətlər var və bu məhsullardan hər bir fərdin nə qədər istehlak etdiyini müəyyənləşdirmək çətinidir. Şteyn göstərirdi ki, bu məhsulların istehsalı üçün ayrıca təsərrüfat mexanizminə - dövlətə ehtiyac yaranır. Əlbəttə ki, bu məqamda Şteyn A. Smitdən bir addım da irəli gedə bilmir. Ancaq dövlət sektorunun bütöv xalq təsərrüfatının tərkib hissəsi kimi xarakterizəsi ilə, bu sektorun da təsərrüfat qanunauyğunluqlarına tabe olmasının zərurətini göstərməklə, xüsusi sektorun hesabına daha ucuz təklif edilə bilən ictimai xidmətlərin dövlət vəzifələrin siyahısından çıxarılması təklifi ilə Şteyn olduqca irəli gedə bilir [71, s. 49-50].

Kollektiv tələbatlar nəzəriyyəsinin başqa bir nümayəndəsi F.Nitti həm vergi anlayışının şərhini, həm vergitutmanın funksiyalarının müəyyənləşməsi, həm də dövlətin iqtisadi inkişafdakı rolunun göstərilməsi baxımından klassik nəzəriyyələrlə müqayisədə daha dəqiq görünür. Vergini “kollektiv tələbatların ödənilməsi üçün vətəndaşların dövlət və yerli orqanlara sərvətin bir hissəsi kimi xarakterizə edən” Nitte göstərirdi ki, vergi “hər bir müasir ölkədə iki məqsəd daşıyır: a) fiskal; b) iqtisadi, təsərrüfat (qadağanedici və ya məhdudlaşdırıcı)” [72, s. 241]. Nitteyə görə, yalnız dövlət xərcləri sayəsində “buxarın və elektrikin tətbiqi və elektrik teleqrafından istifadə” mümkünləşdi [72, s. 18].

Kollektiv tələbatlar nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən birinin - E.Seliqmenin tədqiqatları maliyyə elmində ilk dəfə mühüm bir problemin - vergilərin ötürülməsi probleminin öyrənilməsi ilə fərqləndi. Daha dəqiqi, ilk dəfə Seliqmen tərəfindən göstərildi ki, bir çox hallarda vergini vergi ödəməli olanlar ödəmirlər, vergi yükü öz

ilk nöqtəsindən son nöqtəsinə ötürülür. A.Xarbergerin göstərdiyi kimi, Seliqmenin tədqiqatı "...bütöv predmeti detallar üzrə əhatə etməyə ilk müasir cəhd idi" və onun bu ilk cəhdi "zamanın sınaqlarına dözdü və hələ də standart nəzəriyyə olaraq qalır" [107, s. 43-46]. Seliqmenin digər bir xidməti isə vergilərin mahiyyətinə aid baxışların evolyusiya mərhələsini təsnifləşdirməyi - 7 mərhələyə ayırması oldu. Seliqmen bildirirdi ki, öncə hədiyyə ideyası, sonra ianə, III mərhələdə yardım, IV mərhələdə qurban, V mərhələdə borc və ya öhdəlik ideyası hökmran olur. VI mərhələdə dövlət tərəfindən məcburiyyət, VII mərhələdə isə vergi ödəyicisinin iradəsindən qətiyyən asılı olmayaraq müəyyənləşən pay və ya yük ideyası görünür [81, s. 71 -72].

K.Vikselin vergitutma nəzəriyyəsinə aid baxışlarını Seliqmenin araşdırmalarından da fundamental hesab etmək olar. Vikselin vergitutma nəzəriyyəsinə gətirdiyi prinsipial yenilik "biletsiz sərnəşin" probleminin ilkin qoyuluşu oldu. Viksel göstərdi ki, ayrı-ayrı fərdlər ictimai məhsullar istehsalına - daha doğrusu, ictimai məhsullar istehsalının maliyyələşdirilməsinə münasibətdə maraqlı olurlar və buna görə də bu sektorda tələb və təklif tarazlığını dövlət koordinasiya etməlidir. Effektiv koordinasiya üçün vergitutma maraq prinsipinə - dövlətə ödənişlərə dövlətin təklif etdiyi xidmətlərin uyğunluğuna əsaslanmalıdır. Fiskal qərarlarsa, demokratik prinsiplərə söykənməlidir: "Dövlət maliyyə nəzəriyyəsi siyasi şəraiti nəzərə almalıdır. Köhnəlmiş siyasi fəlsəfəyə əsaslanan ortodoksal vergitutma konsepsiyalarını kənara atmaq, irəliləmək - ictimai inkişaf və tərəqqinin hərəkətverici qüvvələrinin sirrini açmaq gərəkdir" [49, s.17]. Vikselin vergitutmaya aid bu nəzəri baxışları sonralar C.Byukenen, P.Tollison, Q.Tallok və başqaları tərəfindən inkişaf etdirildi və prinsipcə, müasir ictimai seçim nəzəriyyəsi üçün ideya əsası oldu.

Klassik və postklassik vergi nəzəriyyələrinin tarixi prizmadan tədqiqindən bir məsələ də aşkar sezilir. Beləki, vergitutma nəzəriyyələrinin evolyusiya yolu fundamental İqtisadi nəzəriyyələrin inkişaf yolundan kənarda deyik Smit iqtisadi nəzəriyyəsi əsasında vergitutmanın ədalətliliyi, bərabərliyi prinsipi, marjinalizm əsasında effektivliyi, başqa nəzəri baxışlara görə ekvivalentliyi, ödəniş qabiliyyətinə uyğunluğu və s. təşəkkül tapdı. Keynsçilik vergitutmanın makroiqtisadi

tənzimləmədəki rolunu əsaslandırırdı və ümumiyyətlə, XX əsrin II yarısına qədərki nəzəri baxışlar, XX əsrin sosial-iqtisadi, hüquqi, siyasi, mədəni gerçəklikləri yeni - müasir vergi nəzəriyyələrinin hazırlanmasına zəmin yaratmışdı. Müasir vergi nəzəriyyələrinin - liberal, neoliberal, keynsçi, neokeynsçi nəzəriyyələrinin xarakterik aspektini dövlətin sosial-iqtisadi proseslərdəki roluna münasibət təşkil edir.

Fiskal qərarların qəbulunun ictimai-siyasi aspektlərinin aşkarlanmasıdır və ictimai seçim nəzəriyyəsi bu problemin öyrənilməsini bayata keçirir. K.Errounun, E.Nindalm, C.Byukenenin, U.Maçollanın və başqalarının tədqiqatlarında göstərildi ki, praktik vergi siyasəti təkcə iqtisadçı mütəxəssislərin təklif etdiyi nəzəri reseptlərlə müəyyənləşmir. Bu siyasəti müxtəlif fərdlərin, lobbi qruplarının, müxtəlif dövlət idarəetmə institutlarının və s. maraqları formalaşdırır. İctimai seçim nəzəriyyəsində qeyd olunur ki, dövlət demokratik mexanizmlər vasitəsilə fərdi iradə azadlığını təmin etdiyindən, artıq vergini mahiyyətə fərdi sərvətin könüllü özgəninkiləşdirilməsi kimi xarakterizə etmək olar: “Bazarda insanlar almanı portağala dəyişirlər, siyasətdə isə hər kəsə və hamıya gərək olan nemətlər - yangından mühafizədən məhkəməyə qədər nemətlər əvəzinə vergi ödəməyə razılaşırlar. . Fərdlər, yalnız siyasi “mübadilənin” son nəticələri onların marağına uyğun gələndə, dövlət məcburiyyətinə razılaşmağa razılaşırlar» [49, s. 23]. Müasir vergi nəzəriyyəsinin başqa mühüm istiqamətini isə optimal vergitutma konsepsiyası təşkil edir. C.Akerlof, E.Alkinson, P.Daymond, C.Stiqliçin tədqiqatları vergitutmanın iqtisadi itkilərini minimallaşdırmaq yollarını araşdırmağa yönəlib.

Araşdırdığımız məsələlərdən həm də aydın oldu ki, vergi nəzəriyyələrinin evolyusiyası həm də vergitutma prinsiplərinin inkişafını, zənginləşdirilməsini şərtləndirib və elmi ədəbiyyatlara, o cümlədən hüquqi sənədlərə istinad etsək, onlarla prinsipin olduğunu iddia edə bilərik.

Vergi nəzəriyyələri özündə vergiqoyma məsələlərinin ümumiləşdirilmiş elmi məcmusunu əks etdirir. Mövcud vergi nəzəriyyələri vergilərin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq dövlətə vergi sisteminin qurulmasının müxtəlif modellərini təqdim edir. Rus alimi A.V.Brızqalın qeyd edirdi ki, bu nəzəriyyələri ümumi və fərdi nəzəriyyələrə bölürlər. Ümumi nəzəriyyələr vergiqoymanın, vergiyə

cəlbətmənin təyinatını müəyyən edir, fərdi nəzəriyyələr isə vergi siyasətinin alətləri, məsələn vergilərin sayını, onun dərəcələrini, onlar üzrə güzəştləri və s. əks etdirir. [26, səh. 3 6]

Vergilərin tətbiq edilməsinə onunla haqq qazandırdılar ki, hər bir vergi ödəyicilər arasında bərabər səviyyədə bölüşdürülürdü. Mübahisə və diskussiyalar isə həmişə vergi siyasətinin ədalətlik prinsipi barəsində aparılırdı. Rus alimi İ.M.Kulişer qeyd edirdi ki, ədalətlik prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar bərabər öhdəçilik səviyyəsində Öz gəlirlərinə uyğun olaraq vergi ödəməlidirlər. İngilis iqtisadçısı olan C.Keyns tərəfindən işlənmiş nəzəriyyədə isə o, klassik nəzəriyyədən bir qədər fərqli mövqedə durmuşdur. Onun nəzəriyyəsinə görə vergi ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin əsas aləti və iqtisadiyyatın səmərəli inkişafını təmin edən elementlərdən biridir.

Vergiye cəlbətmənin əsas problemlərindən biri öz əksini mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edən verginin ötürülməsi nəzəriyyəsində tapmışdır. M.İ.Fridman yazırdı: «Vergi yükünü onun hüquqi ödəyicisi daşıyır və ya onun yükü başqa şəxsin üzərinə qoya bilməsi məsələsi vahid vergidə və başqa vergilərə vergiqoymanın ədalətliyi, proqressivliyi və ya proporsionallığı məsələlərinin həlli üçün zəruri zəmindir. Verginin ötürülməsi, digərləri üzərinə qoyulması nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi yükünün bölüşdürülməsi yalnız mübadilə prosesində mümkündür, nəticəsi isə qiymətin formalaşmasından ibarətdir. Məhz elə mübadilə, təkrar bölüşdürücülük prosesləri vasitəsilə hüquqi ödəyici öz vergi yükünü başqa şəxsin üzərinə köçürmək qabiliyyətinə malik olur, nəticədə yeni şəxs vergi yükünün bütün ağırlığını daşımali olur. Verginin ötürülməsi nəzəriyyəsinin banisi ingilis filosofu, fiziokrat D.Lokle sayılır. Fiziokratların torpaqdan olan xalis gəlirə bütün vergilərin köçürülməsi haqqındakı nəzəriyyələri torpağa aid vahid verginin yaranmasına gətirib çıxardı, bu isə vahid köçürülə bilməyən vergiyə çevrildi. A.Smit və D.Rikardo dolayı vergilərin ilkin tələbat, zərurət əşyalarının üzərinə keçirilməsini qəbul edirdilər.

Vergilərin bərabər bölgüsü nəzəriyyəsinə əsasən onun tərəfdarı M.Kanar yazırdı ki, bütün vergilər vergilərin köçürülməsi (ötürülməsi) sayəsində ödəmə

qabiliyyətliyinə uyğun olaraq ödəyicilər arasında bölüşdürülür. Vergi yükünün tarazlığı dövlət tərəfindən sabit vergi siyasəti aparıldıqda mümkündür. Yeni vergilərin tətbiqi və ya onların hesablanma qaydasının, mexanizminin dəyişdirilməsi yaranmış tarazlığı pozur, vergi ödəyiciləri üzərinə düşən yükü gücləndirir. Ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda bazara keçidlə əlaqədar olaraq qeyri-sabit vergi siyasəti aparılmış, tez- tez qaydalar dəyişdirilmiş, yeni vergi məəcəlləsi qəbul olunmuş, vergi siyasətinin alətləri olan dərəcələr dəyişdirilmiş, vergilərin bəzilərinin hesablanma mexanizmi yenilənmiş, güzəştlərin bəziləri ləğv edilmiş, bəzilərinə əlavələr edilmişdir. Belə dəyişikliklərin çoxu maliyyə ili ərzində baş vermişdir ki, bu da ödəyici təşkilatların çoxunda ödəmə intizamının pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

Alman alimi, tədqiqatçısı A.Şeffle vergiqoyma və verginin ötürülməsi problemlərinin yüksək dərəcədə siyasiləşməsini qeyd edir. O yazırdı ki, ideal və maddi maraqlar arasında mübarizə hökumət və xalq nümayəndələri, dövlət orqanları və vergidən yayınanlar arasında qanunvericilik təşkilatlarında gedir.

Vergiye cəlb etmə obyektinə münasibətdə verginin ötürülməsinin asılı olduğu əsas şərt vergiyə cəlb etmə predmetinin, obyektinin azad rəqabətə və inhisara tabe olmasıdır. K.Vikselin tədqiqatları azad rəqabət və inhisar şəraitində verginin ötürülməsi prosesi ilə bağlıdır. O qeyd edirdi ki, inhisarçı özbaşına olaraq qiymətləri qaldıra bilmir, çünki bu tələbi azaldır, o elə qiymətə cəhd göstərir ki, bu halda maksimal səviyyədə xalis gəlir əldə edə bilsin. Azad rəqabət rejimi şəraitində qiymətlər istehsal xərcləri səviyyəsinə yaxınlaşır, belə olduqda vergilər bu xərclərin məbləğinə daxil ola bilərlər. Verginin ötürülməsi verginin xarakterindən asılıdır. Vergi hamı üçün ümumi olduqda və ya həmin vergi üzrə güzəştlər olduqda verginin ötürülməsi qeyri-mümkündür. Birtərəfli vergi daha asan ötürülür. Məsələn, əmlak vergisi icarədarın üzərinə köçürülə bilər. Vergi nə qədər yüngüldürsə onun ötürülməsi də bir o qədər asandır.

Rus alimi D.P.Boqolepov qeyd edirdi ki, ötürülməsi mümkün olmayan vergilər aşağıdakılardır: rentə vergisi, gəlir vergisi, inhisar xarakterli əşyalara vergi və miras üzrə vergi. Vergilərin ötürülməsi imkanı əsasən mübadilə əməliyyatları zamanı yaranır. Amerika iqtisadçıları olan K.Makkonnell və S.Bryunun, fikrincə vergilər heç

də həmişə vergiyə cəlb olunan mənbələrdən yaranırlar, çıxırlar. Bəzən vergilər ötürülə bilirlər. Bu səbəbdən də vergilərin əsas növlərinin mümkün ötürülmə sferasını dəqiq müəyyən etmək və vergilərin ötürülməli olduqları son məntəqəni aydınlaşdırmaq zəruridir. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət bu və ya digər vergini tətbiq edərək öz vergi siyasətində ödəyici tərəfindən hər hansı bir verginin ötürülməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tuta bilər. Məhz belə bir vəziyyət vasitəli, dolayısı vergilərlə bağlı olaraq mövcuddur. Bu vergilərin ödənişində hüquqi şəxslər verginin agenti kimi çıxış edir, son daşıyıcı isə son istehlakçıdır.

Verginin ötürülməsi nəzəriyyəsi sahibkarlıq strukturları üçün daha cəlbəediciyədir. Çünki bu nəzəriyyənin qiymətin formalaşması üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Məhz mübadilə və bölüşdürücülük prosesləri vasitəsilə vergi ödəyiciləri vergi yükünün digər bir şəxsə - vergi daşıyıcılarının, verginin ağırlığını öz üzərlərində daşıyan şəxslərin üzərinə qoya bilərlər. Qərbin tanınmış iqtisadçıları olan R.Masqreyvin və D.Minzin fikrinə görə vergilərin 30%-dən - 50%-dək hissəsini istehlakçıların üzərinə ötürmək olar. Verginin ötürülməsi problemi bir çox ölkələr, həmçinin bizim respublikamız üçün də aktualdır. Hər bir verginin ötürülməsi meyllərini dəqiq təyin etmək üçün verginin təbiətini, onun alınmasının bütün iqtisadi və siyasi şərt və şəraitini nəzərə almaq lazımdır. Digər bərabər şərtlər daxilində tələb və təklifin elastikliyi nə qədər yüksəkdirsə, həmin verginin artıq yükü də bir qədərdir. Büdcəyə eyni daxilolmalar verən iki vergi son nəticədə eyni vergi yükü yaradır. Bu isə dövlət orqanlarına vergiyə cəlb etmənin hansı üsulunun daha yaxşı olduğunu müəyyən etməkdə çətinlik yaradır. Buna görə də hər bir hökumət vergiyə cəlb etmənin optimal sistemini işləyərkən mütləq artıq vergi yükünü nəzərə almalıdır.

Dövlətlərin, həmçinin vergi sistemlərinin idarə olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olan nəzəriyyələrdən biri də “rasional gözləmələr” nəzəriyyəsidir. İqtisad elminə məlum olan nəzəriyyələr içərisində ən gənc nəzəriyyələrdən biri məhz bu nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin əsas nümayəndələri C.Mut, T.Lukas və A.Rentinqdır. Onların fikrincə istehlakçılar maksimum səmərəliliyə cəhd göstərirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, postsovet məkanının bütün respublikalarındakı vəziyyət bu nəzəriyyələrin tam gerçəklik olduğunu sübut edir. Belə ki, vergi sisteminin, vergiyə

cəlb etmə mexanizminin yenidən qurulduğu, yeni qaydada formalaşdığı bir zamanda ödəyicilər daimi olaraq vergidən yayınmanın, vergi yükünün azaldılmasının, leqal yollarının axtarışını davam etdirirlər. Bu isə dövlətin müxtəlif səviyyəli büdcə gəlirlərinin və büdcədən kənar fondların formalaşmasına öz təsirini göstərir.

İqtisad elmində mövcud olan müasir vergi nəzəriyyələri dövlətlərin konkret olaraq fəaliyyət göstərən vergi siyasətinin təhlil edilməsi, onun iqtisadiyyata və ayrı-ayrılıqda müəssisələrin fəaliyyətinə pozitiv və neqativ təsirinin öyrənilməsi və dərinlən hərtərəfli təhlil edilməsi nəticəsində yaradılır. Mövcud nəzəriyyələr təsdiq edir ki, dövlətin iqtisadi siyasətinin və vergi sistemlərinin idarə edilməsində vergi nəzəriyyələrinin rolunun qəti sərhədlərini müəyyən etmək mümkün deyildir. Çünki bu nəzəriyyələr vasitəsilə o qədər geniş əhatəli və çoxşaxəli məsələlər nəzarətdə saxlanılır və tənzimlənir ki, bu heç bir ölçüyə gələ bilməz. Bu nəzəriyyələr vasitəsilə iqtisadiyyatın mikro və makro səviyyələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıq, vergilərin daxil olması sürəti, mexanizmi, strukturu və sair çoxsaylı məsələlər öyrənilir, təhlil edilir və həmçinin tənzimlənir. Bu nəzəriyyələr vasitəsilə dövlət tənzimləmə mexanizmini həyata keçirir ki, bu da iqtisadi inkişafda siyasətin əsas istiqamətlərindən kənarlaşmalara yol vermir.

1.2 Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin metodoloji əsasları

Əvvəlki paraqrafda monetar siyasətlə fiskal siyasət arasında əlaqələr olduğunu, daha doğrusu, bu əlaqələrin sıxışdırma effekti yaratdığını qeyd etdik. Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin ən spesifik xüsusiyyətini bu cəhət aşkarlayır və qeyd etmək olar ki, monetar siyasətlə fiskal siyasətin qarşılıqlı təsiri kimi fundamental bir məsələni iqtisadi nəzəriyyədən kənarda təhlil etmək mümkün deyil. Bu baxımdan pul-kredit və vergi-büdcə siyasətinin məcmu tələbə birgə təsirini iqtisadi nəzəriyyə müstəvisində araşdırmağa ehtiyac vardır. İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, məcmu tələbi “məcmu gəlirin hər bir səviyyəsinə uyğun olaraq planlaşdırılan xərcləri” müxtəlif faktlar müəyyənləşdirir. Bəllidir ki, məcmu tələbin müxtəlif komponentlərinin dəyişməsi, daha dəqiqi, $MT = Y + \dot{I} + D_x + \dot{I}_x - \dot{I}_d$

ümumi düsturdakı elementlərdəki dəyişikliklər məcmu tələbin həcmi də dəyişdirir. (Burada MT - məcmu tələb, Y - yığım, İ - istehlak, Dx - dövlət xərcləri, İx - ixrac, İd - idxaldır).

Fiskal siyasətlə monetar siyasət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən sıxışdırma effektinin yarandığı da məlumdur. Yəni məlumdur ki, "...fiskal müdaxilə nəticəsində - dövlət xərclərinin artımı və ya vergilərin azalması ardınca investisiyaların azalmasının baş verməsi" nəticəsində "məhsul və xidmətlərə tələb multiplikator və sıxışdırma effektinin qiymətinə uyğun müəyyənləşir". İqtisadi nəzəriyyə bir mühüm məqamı da diqqətdən qaçırmır və göstərir ki, fiskal və monetar siyasət "məcmu tələbin strukturuna müxtəlif cür təsir göstərir". Fikrini mübahisəsiz qəbul edə bilərik və iddia edə bilərik ki, məcmu tələbdə "investisiyaların payı nə qədər çox olarsa, bu, istehsalın əhəmiyyətli artımına yardım edər". İqtisadi dövriyyənin sxematik təsvirindən də biz bu cəhəti, daha doğrusu, iqtisadi nəzəriyyənin əbədi həqiqətini – "kapitallar qənaətcillik nəticəsində artır, israf və düşüncəsizlik nəticəsində azalır" həqiqətini aşkar görərik.

Kredit təşkilatlarından vergitutmanın nəzəri-metodoloji əsasları barədə təhlilləri yekunlaşdırıb, bir məqamı da qeyd etməliyik. Təkmil vergitutma sistemləri tək cəhətli nəzəri baxışlar əsasında təşəkkül tapmır. Müxtəlif ölkələrin praktik vergitutma sistemləri başqaları üçün nümunəyə çevrilir.

Klassik və postklassik vergi nəzəriyyələrinin tarixi prizmadan tədqiqindən bir məsələ də aşkar sezilir. Sezilir ki, vergitutma nəzəriyyələrinin evolyusiya yolu fundamental iqtisadi nəzəriyyələrin inkişaf yolundan kənarda deyil. Smit iqtisadi nəzəriyyəsi əsasında vergitutmanın ədalətliliyi, bərabərliyi prinsipi, marjinalizm əsasında effektivliyi, başqa nəzəri baxışlara görə ekvivalentliyi, ödəniş qabiliyyətinə uyğunluğu və s. təşəkkül tapdı. Keynsçilik vergitutmanın makroiqtisadi tənzimləmədəki rolunu əsaslandırdı və ümumiyyətlə, XX əsrin II yarısına qədərki nəzəri baxışlar, XX əsrin sosial-iqtisadi, hüquqi, siyasi, mədəni gerçəklikləri yeni - müasir vergi nəzəriyyələrinin hazırlanmasına zəmin yaratmışdı.

XX əsrin ortalarında tanınmış iqtisadçı Milton Fridman tərəfindən irəli sürülən pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinə əsaslanan monetarizm nəzəriyyəsinə əsasən dövlət

iqtisadi sabitliyə, iqtisadi artıma nail olmaq üçün, ümumiyyət- lə, dövlət büdcəsinin balansını qoruyub saxlamaq üçün pul faktorundan ge- niş istifadə etməli, pulun axını, emissiyası və dövriyyəsi üzərində nəzarəti gücləndirməlidir. Onun fikrincə iqtisadiyyatın tənzimlənməsini pul dövriyyəsi vasitəsi ilə həyata keçirmək olar. Bu zaman vergilər çox da əhəmiyyətli rol oynamırlar. Vergilər digər mexanizmlərlə bərabər pul dövriyyəsinə təsir göstərilir. Vergilər vasitəsi ilə artıq pul kütləsi dövriyyədən çıxarılır. Pul küt- ləsinin dövriyyədən çıxarılması isə pul kütləsinin tənzimlənməsinə kömək edə bilər. Bu nəzəriyyədən belə nəticə çıxır ki, vergilərin azaldılması ilə pul kütləsi və faiz dərəcəsi ilə manipulyasiya edilməsinin vəhdəti həm dövlət,

həm də xüsusi müəssisələrin fəaliyyət mexanizminin sabitləşdirilməsinə im- kan verir [89.səh.56]. Fikrimizcə, həm monetarizm, həm də Keyns nəzəriy- yəsinin son nəticəsi iqtisadi inkişafa əngəl törədən amilləri aradan qaldır- maqdır. Fərq isə yalnız monetarizm nəzəriyyəsində bu amilin pul kütləsi, Keyns nəzəriyyəsində isə artıq yığımların olmasındadır.

Müasir iqtisadçılardan məşhur alman alimi A.Vaqner bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən vergiqoyma prinsiplərini 9 qrupda təsnifləşdirərək sistemli şərhini vermişdir. Onun prinsiplərində verginin elastikliyi, vergiqoy- ma mənbəyinin seçilməsi, ədalət prinsipi, inzibati-texniki qaydalar, verginin müəyyənliyi, verginin ödənilməsinin rahatlığı, vergi tutulması ilə bağlı xərc- lərin maksimum azaldılması əks olunmuşdur [65,səh.9]. Lakin hesab edirik ki, onun bu prinsipləri A.Smitin klassik vergitutma nəzəriyyəsinin bazasında yaranan genişləndirilmiş formasıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI BANK FƏALİYYƏTİNİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1 Bank fəaliyyətində vergi tənzimlənməsinin hüquqi əsasları

Bank fəaliyyətində vergi tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarını tədqiq edərkən ilk növbədə qeyd etmək istərdim ki, vergi sisteminin qurulması - onun prinsipial konstruksiyasının əsaslanması, iqtisadi niyyətlər kompleksinin qaydalaşdırılmasının, həmçinin vergi hərəkətlərinin iştirakçılarının hüquq və məsuliyyətinin tamlığının təmin edilməsidir. Bu qeyd edilən baxışlar, əlbəttə ki, mübahisə doğurmur və şübhəsiz ki, praktik vergitutma hüquqi müstəvidə həyata keçirilir. Qanun və ya məcəlləyə müəyyən vergi növünün dərəcəsini, ödənilmə qaydasını və s.-ni müəyyən edir. Bu baxımdan aydındır ki, bəzən iddia edildiyi kimi, dövlətin fəaliyyətdə olan vergi sistemi vergi tutmanın iqtisadi-funksional və təşkilatı-hüquqi prinsipləri əsasında təşəkkül tapmır. Praktik vergitutma işi bu əsasda qanunvericilik əsasında təşəkkül tapır. Prosesi sxem 2.1.1-də göstərilən kimi təsvir etmək olar.

Sxem 2.1.1 Vergitutmanın hüquqi əsaslarının formalaşması prosesi və praktik vergitutma işi

Sxematik təsvirdən aşkar görünür ki, vergitutmanın qanunverici əsasları praktik vergi işinin formalaşması prosesinin mühüm həlqəsidir. Bir çox tədqiqatlarda da məsələyə vergitutmanın hüquqi əsaslarının vergitutma işinin təşkilindəki əhəmiyyətinə belə yanaşılır və qeyd olunur ki, dövlət... maliyyə sisteminin, yəni o cümlədən vergi sisteminin fəaliyyəti “tam hüquq çevrəsində məhdudlaşdırılmalıdır” [16, s. 109]. Vergi nəzəriyyəsinə aid ədəbiyyatlarda göstərilir ki, “vergi sistemi - vətəndaş və korporasiyaların məcmu gəlirinin bir hissəsinin özgəninkiləşdirilməsinin imperativ formalarıdır” [70, s.201]. Əvvəlki paraqraflarda vergitutmanın və o cümlədən bank əməliyyatlarından vergitutmanın fundamental nəzəri əsaslarını, prinsipcə, problemin iqtisadi aspektlərini kifayət qədər araşdırdıq. Nəzəri baxışlar əsasında təşəkkül tapan konsepsiyalar barədə bu konsepsiyaların müxtəlif elementlərinin praktik vergitutma işində təhlilləri aparıldı. Azərbaycan nümunəsində praktik vergitutmanın kredit təşkilatları sektorundakı fəaliyyəti də sırf iqtisadi aspektlərdən qiymətləndirildi. Bəzi məsələlərsə, hələlik aydınlaşdırılmayıb. Hələlik nəzərə almamışıq ki, vergi həm də “iqtisadi-hüquqi kateqoriyadır” [16, s. 137]. Praktik vergitutmanın imperativ hüquqi normalar əsasında gerçəkləşdiyini və qeyd edilən məsələləri nəzərə alsaq, bank əməliyyatlarının vergiyə cəlbində qanunverici əsasların əhəmiyyətli olduğunu iddia etməliyik. Buna görə də bank əməliyyatlarından vergitutmanın mövcud hüquqi əsaslarının araşdırılması bu əməliyyatların vergiyə cəlbinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsini dolğunlaşdırardı.

Qərb təcrübəsindən faydalanma cəhdinin başqa bir istiqamətinin maliyyə xidmətlərinə ƏDV tətbiq edilməsi olduğu da diqqətə çatdırılıb. Belə ki, artıq Vergi Məcəlləsinin 164.1.2-ci maddəsinə görə maliyyə xidmətlərinin əlavə dəyər vergisindən azad olması qeyd edilib. Yəqin ki, bu maddənin heç bir anlaşılmayan və ya hüquqi cəhətdən təkmil olmayan məqamı yoxdur. Ancaq Vergi Məcəlləsinin başqa bir yanaşmasında bəzi qeyri-dəqiq məqamlar aşkara çıxır.

Vergi Məcəlləsinin bu maddəsinə başqa nəzəri və hüquqi sənədlər müstəvisində təhlil etsək, qeyri-dəqiq məqamlar aşkara çıxır. Bizə bəllidir ki, xarici dövlətlərdə korporasiyalar “debitor borcları hesabına krediti iki yolla - debitor borcunun girov qoyulması və satılması yolu ilə əldə edə bilər” [28, s.422]. Bəllidir ki, debitor

borcunun satılması xalis maliyyə xidmətidir və başqa qanunverici sənədlərdə də bu cəhət əksini tapır: “Faklorinq pul tələbinin güzəşt edilməsi müqabilində maliyyələşdirmədir” [1, s.299]. Beləliklə, aşkar olur ki, Vergi Məcəlləsi maliyyələşmənin bir yolunu girov hesabına maliyyələşməni maliyyə xidməti hesab edir, ancaq faklorinqi bu sıraya aid etmir. Üstəlik başqa hüquqi sənədlərlə ziddiyyət yaranır.

Maliyyə xidmətlərinin maliyyə nəzəriyyəsi və digər qanunverici sənədlərə müvafiq müəyyən edilməməsi təkcə bu məqamla məhdudlaşmır. Məsələn, “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 32.1.2-ci maddəsi forfeyting xidmətlərini düzgün olaraq, kreditləşmə növünə aid edir [6, s.5]. Belə ki, ensiklopedik mənbələrdən bəllidir ki, forfeyting “repress hüququ olmadan veksəl hesabına xarici iqtisadi əməliyyatların maliyyələşdirmə formasıdır” [102, s.831], Yəni forfeyting əməliyyatı girov hesabına maliyyələşdirmə mahiyyətindədir və Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddəsində bu əməliyyatlar da maliyyə xidmətləri kimi göstərilir. Deməli bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin hüquqi əsaslarında bəzi boşluqlar yaranır. Doğrudur, müasir Azərbaycanda belə maliyyə alətlərindən, demək olar ki, istifadə olunmur və bu baxımdan qeyd edilən boşluqların praktik vergitutma fəaliyyətinə qətiyyətli maneə olmadığını iddia etmək olar. Ancaq qanunverici baza təkcə bu günün gerçəklikləri əsasında formalaşmamalı və sabahın problemlərinin təkmil hüquqi müstəvidə həllinə dayaq yaratmalıdır. Bu baxımdan qanunvericilikdə olan başqa bir boşluq da qeyd edilməlidir. Məlumdur ki, xarici bank sektorunda trust əməliyyatları geniş yayılıb və məsələn, AFR-də səhmlərin yarısı etibarlı idarəetmədədir. Məlumdur ki, Rusiya bank qanunvericiliyi hətta pul vəsaitlərinin də trusta cəlb olunmasına hüquqi əsaslar yaradır [37,s.150-152]. Rusiyanın mülki qanunvericiliyi də trust əməliyyatlarının reallaşmasının hüquqi bazasını müəyyənləşdirir və Rusiya Mülki Məcəlləsinin 53-cü paragrafı bu münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunub [53, s.427]. Bu Məcəllənin 1023-cü maddəsinə görə etibarlı idarəedən öz xidmətləri üçün mükafat əldə etmək hüququna malikdir [53, s.452]. Yəni bank hər hansı hüquqi və ya fiziki şəxsin qiymətli kağızlar portfelini idarəetməyə qəbul edə bilər və bu idarəetmə üçün müəyyən haqq tələb edir.

Azərbaycanın qanunverici sənədlərində isə belə əməliyyatlar üçün hüquqi tənzimləmə yolları nəzərdə tutulmur. Mülkü Məcəllədə bank qanunvericiliyi də, vergi qanunvericiliyi də bu spesifik əməliyyatların aparılması üçün hüquqi həllər göstərmir. Əslində bir qədər anlaşılmaz vəziyyət yaranır. Belə ki, “Banklar haqqında” Qanunun 32.1.6-cı maddəsinə görə banklar qiymətli kağızların alqı və satqısı ilə məşğul ola bilərlər. Yəni banklar öz adlarından belə fəaliyyətlə məşğul ola bilərlər. Ancaq qanunvericilik bankların özgələrinin adından bu tip fəaliyyərinə aid heç nə demir və əlbəttə ki qanunvericilikdəki hələ nisbi boşluqlar mövcud reallıqlardan trust əməliyyatlarının praktik olaraq aparılmamasından irəli gəlir.

Əlbəttə ki, ölkə qanunvericiliyinin daha əhəmiyyətli məsələlərdə prinsipial effektiv həll tapması faiz gəlirlərini və dividendləri, ümumiyyətlə, aşağı dərəcələrlə vergiyə cəlb etməsi və ayrıca qanunla bu gəlirləri vergidən azad etməsi müqabilində qeyd edilən nöqsanlar çox kiçik və əhəmiyyətsiz boşluqlar hesab edilə bilər. Ancaq yəqin ki, fundamental problemlərə yanaşmadakı prinsipial düzgün mövqelərin qeydi ilə birgə bu kiçik boşluqlar da göstərilməlidir. Bank əməliyyatlarının və kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin hüquqi əsaslarındakı əsaslı düzgün yanaşmalar, yaxud müəyyən boşluqlar təkcə faiz gəlirlərinə, digər məsələlərə münasibətdə deyil, həm də mənfəət vergisinə münasibətdə özünü göstərir və etiraf etmək gərəkdir ki, qanunverici əsasların bu mühüm cəhətləri əksər tədqiqatlarda öz lazımı qiymətini almır. Əksər tədqiqatlar, adətən mənfəət vergisi dərəcəsinin ardıcıl azaldılmasını və bəzi başqa məsələləri diqqətə çatdırırlar. Bu baxımdan Vergi Məcəlləsinin 130-137 maddələrinin bir qədər ətraflı təhlil etmək məqsəduyğun olar.

Öncə qeyd edək ki, ölkədə müəssisələrin maliyyə nəticələrinin hesablanması üçün vahid metodoloji qaydalar, vahid uçot standartları mövcud deyil və buna görə də mənfəət vergisinin bazasını düzgün müəyyənləşdirmək bir problem kimi mövcuddur. Bu məsələyə bir qədər səthi yanaşmaq düzgün deyil və nəzərə almaq gərəkdir ki, müəssisənin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin işlənməsinin uçot standartları maliyyə nəticələrinin hesablanması üçün mühüm bir bazadır. Tauzend düzgün göstərir ki, “Baza qayda vahid hesabat sisteminin istifadəçiləri bütün ... qrupları üçün hazırlanan göstəriciləri... əks etdirən sistemin mövcudluğudur” [65,

s.30-31]. Məsələni bir qədər də dəqiqləşdirsək, gəlirlər və xərclərin uçotu vahid bir qayda üzrə aparılmalıdır və daha doğrusu, “bütün gəlir və xərclər ...pulların alınması və ya ödənilməsindən asılı olmayaraq ...uçota alınmalıdır” [25]. Beynəlxalq Mühasibat Standartları Komitəsinin (BMSK) ideyaları belədir.

Ümumiyyətlə, kassa metodu ictimai büdcələrin icrasında tam yararlıdır və tədqiqatlarda da bu cəhət göstərilir [15, s. 120-135]. Amma ictimai büdcələr üçün yararlı olan hesabat metodu korporativ vergitutma üçün həmişə effektiv olmur və büdcənin fiskal məqsədlərini tam gerçəkləşdirməyə imkan yaratmır. Bəzi tədqiqatçıların bu qarışıq metoda kassa və ya hesablama metodunun birgə tətbiqinə münasibətində bu məsələ bir qədər qarışdırılır və hesab edilir ki, kassa metodundan istifadə zamanı balans üzrə zərər əldə edən müəssisə vergi hesabına görə mənfəət vergisi ödəyə bilər. Bu rəylərə görə bu halda mənfəətdən deyil, kapitalın özündən vergi ödənilir [71, s. 147]. Əlbəttə ki, belə rəyləri kifayət qədər bəsit hesab etmək, olar və aşkardır ki, hesablama metodundan istifadə imkanı olan heç bir korporasiya belə “səhvə” - kassa metodunun tətbiqinə görə kapitaldan vergi ödəmək “səhvinə” yol verməz. Uçotun alternativ metodu yalnız bir tədbiri - mümkün qədər az vergi ödəmək tədbirini gerçəkləşdirmək baxımından səmərəlidir və buna görə də fiskal məqsədlərin reallaşmasına maneədir. Bu məsələ - mənfəətin uçotu məsələsi yalnız Vergi Məcəlləsinə istinad edilməklə təhlil edildi. Ancaq qeyd edilməlidir ki, Mərkəzi Bank tərəfindən vergi qanunvericiliyinin bu boşluğu aradan qaldırılıb və Mərkəzi Bankın tələblərinə görə banklar beynəlxalq mühasibat standartlarından istifadə etməlidirlər. Yəni bankların mənfəəti yalnız hesablama metodu əsasında müəyyənləşməlidir. Bu baxımdan həlli lazım olan məsələ müxtəlif qanunverici sənədlərdəki ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Kredit təşkilatlarının mənfəət vergisinə cəlbində qanunvericilik bəzi spesifik məqamları da nəzərə alır. Yəni xaricdən kredit alan bank və başqa müştəri də, kredit götürən müştəri də vergitutma üçün bu həddə hesablama apara bilər. Qanunvericiliyin məsələni belə bir hüquqi müstəvidə həll etməsi, bir tərəfdən, müsbət hesab edilə bilər və vergidən yayınmanın qarşısının alınması, bahalı maliyyə resurslarına marağın azaldılması baxımından bu yanaşmanı təqdir etmək mümkündür. Ancaq bu maddənin tələblərinə görə

bütövlükdə müəyyən vergidən yayınma halları qarşısında tam hüquqi maneə yaratmır. Aydın ki, kredit bazarında kreditlərin faiz fərqləri 20-25% səviyyəsində dəyişir. Belə ki, adətən, bir bank illik 20%-lə, digəri isə 30%-lə kredit təklif etmir. Adətən, bankların təklif etdikləri kreditlər üzrə faizlər bir - birindən 2-3% həddində fərqli olur. Bu baxımdan banklararası kreditlər üzrə faizlərin orta səviyyəsinin 125%-i həddinin nəzərdə tutulması qismən məqbul deyil və bu həddi 110%-ə qədər azaltmaq məqsədəuyğun hesab edib bilər. Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlbinin hüquqi əsaslarını araşdırarkən öncə qeyd etdiyimiz məqamı yenə də diqqətə çatdırmaq gərəkdir. Bu baxımdan mühüm sənədlərdən biri “Bankların, sığorta və təkrarsığorta şirkətlərinin kapitallaşma səviyyəsinin artırılmasının stimullaşdırılması haqqında” 28 oktyabr 2008-ci il Azərbaycan Respublikası qanunudur. Qanun 3 il müddətində mənfəətin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönələn hissəsini mənfəət vergisindən azad edir və əvvəlki paragrafda bu qanunun müsbət təsiri aydın oldu. Kredit təşkilatlarından vergi daxilolmalarının dinamika və strukturunu təhlil edərkən, torpaq və əmlak vergisinin vergilərin strukturunda çox da böyük paya malik olmadığını qeyd etmişdik. Yəqin ki, bu iddianı əlavə əsaslandırmağa ehtiyac yoxdur və bu baxımdan düşünmək olar ki, əmlak və torpaq vergisinin tutulması, hesablanması qaydalarını əsaslandıran hüquqi məqamları təhlil etməyə ehtiyac yoxdur.

Ancaq məsələyə vergitutmanın fundamental əsasları baxımından yanaşsaq, problem çoxda sadə görünür. Biz artıq qeyd etmişik ki, vergitutma effektiv olmalıdır. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, vergitutmanın effektivliyi təkcə müəssisənin gəlirindən optimal bir payın “özgəninkiləşdirilməsi” ilə məhdudlaşmır. Vergitutmanın effektivliyi istehlakın strukturuna təsirlə - qeyri-məhsuldar istehlakın məhsuldar istehlakla əvəzlənməsi ilə aydınlaşır. Əgər hər hansı kredit təşkilatı xalis mənfəətin əhəmiyyətli hissəsini bahalı avtomobillərə, bahalı ofis avadanlıqlarına sərf edirsə, istehlakın strukturunu effektiv hesab etməmək olar. Mənfəət reinvestisiyaya - yeni kreditlər verilməsinə yönəlsə, struktur effektiv olur. Əlbəttə ki, bu məqamda əmlak vergisi, torpaq vergisi tənzimləyici rol oynaya bilər. Ancaq bu baxımdan əmlak vergisini, yol vergisini (Vergi Məcəlləsinə 2005-ci il dəyişmələri ilə müəyyənləşən vergi), torpaq vergisini real təsirə malik bir mexanizm hesab etmək olmaz. Belə ki,

Vergi Məcəlləsinin 198.1 maddəsinə görə binalar inventar dəyərinin 0,1% dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur. Bir çox tədqiqatlarda düzgün göstərilir ki, bu yanaşma vergitutma prinsiplərinin qismən təhrifinə səbəb olur və effektivliyin yüksəlməsinə yardım etmir [15]. Doğrudan da, bazar dəyəri 2 milyon, inventar dəyəri 200 min olan binanı alan bank vergi «cəzasından» çəkinməyə bilər. Çünki ildə cəmi 20 min manat vergi ödəmək lazım gəlir. Vergi Məcəlləsinin 206-cı maddəsi başqa qiymətli əmlakın - torpağın vergiyə cəlb edilməsində də oxşar həll tapır və şərti bal sistemi də real dəyər əsasında vergitutmaya əsas yaratmır. Məcəllənin 211.1.2-ci maddəsi minik avtomobillərinə yol vergisini mühərrikin 1 kub santimetrinə görə hesablamayı nəzərdə tutur və bu yanaşma da bahalı avtomobillərin vergitutma baxımından cəlb edilməsini azaltmır. Bank əməliyyatları və kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin hüquqi əsaslarının müxtəssər təhlilindən aydın oldu ki, mövcud hüquqi baza bütövlükdə kredit təşkilatları sektorunun effektiv fəaliyyətinə tam imkan yaradır. Faiz gəlirlərinin vergidən azad edilməsi depozit qoyuluşlarına marağı kifayət qədər yüksəldir, fond bazarının fəaliyyətsizliyi şəraitində sərbəst vəsaitlərin investisiyaya cəlbini çevik bir mexanizmə çevrilir. Dividend gəlirlərinin vergidən azad edilməsi bütövlükdə korporativ sektoru, o cümlədən bank sektorunun inkişafına ciddi bir stimül yaradır, iqtisadi vergitutmanı aradan qaldırır. Xalis mənfəətin müəyyən edilməsində müxtəlif metodlardan istifadə imkanları da kredit təşkilatlarının cari maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına imkan verir. Beləliklə, bank əməliyyatlarının və kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin hüquqi əsaslarını, ümumiyyətlə, təkmil hesab etmək olar. Ancaq bank əməliyyatlarının genişlənməsində, kredit təşkilatlarının effektiv fəaliyyətində vergi mexanizminin rolu yalnız hüquqi əsasların təkmilliyi ilə məhdudlaşmır. Təkmil hüquqi baza əsasında aparılan idarəetmə işi də bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu məsələni də, daha doğrusu, kredit təşkilatlarında vergi menecmentinin mövcud vəziyyətini də aydınlaşdırmaq məqsəduyğun olar.

2.2 Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemləri və mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikasında bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin müasir vəziyyətini təhlil edərkən öncə bəzi cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Birincisi, nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 123-cü maddəsi ödəmə mənbəyindən faizlərdən, 122-ci maddəsi isə dividenddən vergi tutulmasına hüquqi əsaslar yaradır. Bununla birgə, müvafiq qanunvericiliklə əhalinin əmanətləri üzrə faizlərə və dividend gəlirlərinə tam vergi güzəşti verildiyi də nəzərə alınmalıdır. Deməli, bank əməliyyatlarının mühüm bir istiqaməti olan depozitlər üzrə vergi ödənilmir. Bundan başqa, bütövlükdə korporativ faktor kimi bankların da səhmdarlarına ödədiyi dividendləri vergiyə cəlb edilmir [4, s. 155].

İkincisi, VM-nin 164.1.2 maddəsi ilə maliyyə xidmətlərinin ƏDV ödənişlərindən azad edilməsi nəzərə alınmalıdır. Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı üçüncü bir cəhət qanunvericiliklə gəlirdən faizlər üzrə çıxılan məbləğlərin məhdudlaşdırılmasıdır. Bundan başqa 28 oktyabr 2008-ci il Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən banklar, sığorta təşkilatlarının mənfəətinin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönəldilmiş hissəsinin 3 il müddətinə mənfəət vergisindən azad edilməsi də mühüm bir cəhətdir. Bu cəhətlərdən aydındır ki, bank əməliyyatlarının mühüm bir qismi, ümumiyyətlə, vergiyə cəlb olunmur.

Gəlirdən faizlər üzrə çıxılan məbləğlərin məhdudlaşması isə faktiki olaraq vergi yükünün kredit təşkilatının üzərinə keçirilməsidir. Belə ki, tələbin elastikliyi $K = (Q_2 - Q_1) / (H_2 - H_1)$ düsturu ilə müəyyən olunur. Yəni qiymət artımı - $(Q_2 - Q_1)$ ilə məhsul həcmnin dəyişməsi arasındakı $(H_2 - H_1)$ münasibətlər bu düstura əsaslanır. Aydındır ki, maliyyə xidmətləri zəruri tələbat malı deyil və bu xidmətlərə tələbat kifayət qədər elastikdir. Faiz üzrə çıxılan məbləğlər, əlbəttə ki, dolayı yolla kredit alan müəssisə üçün kreditlərin bahalaşmasını şərtləndirir. Məsələn, 10 milyon manat kredit alan müəssisə əsas borca və faiz ödənişlərinə görə 12 milyon manat qaytarılmalıdırsa və faiz məhdudiyyətlərinə görə gəlirindən cəmi 11 milyon manat çıxırsa, deməli, kreditə görə 20% vergi dərəcəsi ilə 200 min manat əlavə “zərərə” düşür. Bu “zərərin” kompensasiyası bir yolla tələbat elastik olduğuna görə kredit faaliyyətinin aşağı

salınması ilə reallaşdırıla bilər. T.Yutkina düzgün göstərir ki, $-1 < K < 0$ olanda, yəni tələb eləslidirsə, “vergi yükünün mühüm hissəsini istehsalçı çəkməlidir” [103, s. 83].

Müşahidələrlə öncə bir istiqamət əsasında vergi proqnozlaşdırılması əsasında aparılan qiymətləndirmələri göstərək. Aydınır ki, vergi proqnozlaşdırılması maliyyə proqnozlaşdırılması daxilində gerçəkləşdirilə bilər. Yəni maliyyə proqnozlaşdırılmasını həyata keçirmədən vergi proqnozlaşdırılmasının tərtibi mümkün deyil. Bəllidir ki, “proqnozlaşdırma - gələcəyin təsvirinin tərtibi cəhdidir” [41, 386]. Kredit təşkilatlarından gələcəyin maliyyə nəticələrinin və o cümlədən vergi ödənişi nəticələrinin təsvirinin tərtibi cəhdləri mövcuddurmu? Bu sualın cavablandırılması üçün kommersiya banklarındakı müşahidələr zamanı bir çox başqa sualların da cavabının dəqiqləşdirilməsi lazım gəldi. Maliyyə və vergi proqnozlaşdırılması aparılan zaman əsas makroiqtisadi göstəricilərin proqnoz göstəriciləri nəzərə alınır mı? Rəqib bankların fəaliyyətinin genişlənməsi imkanları öyrənilirmi? Bu və başqa sualların cavabı və maliyyə proqnozlaşdırılması işinin nə qədər real gerçəkləşdiyini qiymətləndirmək mümkündür və aşağıdakı Cədvəl 2.2.1-də bu məsələyə aydınlıq gətirilir.

Cədvəl 2.2.1

Banklarda maliyyə və vergi proqnozlaşdırılması

	Bəli	Xeyir
Maliyyə proqnozlaşdırılması aparılır mı?	Qismən aparılır	-
Proqnozlaşdırılma aparılarkən əsas xarici faktorlar öyrənilirmi?		
O cümlədən		
A) makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası	-	Öyrənilmir
B) faiz dərəcələrinin mümkün tərəddüdləri	-	Öyrənilmir
C) valyuta kurslarının tərəddüdləri	-	Öyrənilmir
D) rəqib bankların fəaliyyət imkanları	Qismən	-
Maliyyə proqnozlaşdırılması zamanı pul axınlarının diskontlaşdırılması həyata keçirilir mi?	-	Diskontlaşdırma aparılır
Vergilərin maliyyə nəticələrinə təsiri öyrənilirmi?	Qismən	-
Vergi qanunvericiliyindəki mümkün dəyişmələr proqnozlaşdırılır mı?	Qismən	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

Müşahidələr nəticəsində tərtib edilən cədvəlin həтта səthi təsvirindən aydındır ki, kredit təşkilatlarında vergi proqnozlaşdırılması işi qənaətbəxş səviyyədə həyata keçirilmir. Müşahidələr vergi planlaşdırılması işində də formallığın üstünlük təşkil etdiyini aşkara çıxarır və bu baxmıdan qoyulan suallara cavablar eyni mənzərəni aşkara çıxarır (Cədvəl 2.2.2).

Cədvəl 2.2.2

Banklarda maliyyə və vergi planlaşdırılmasının vəziyyəti

	Bəli	Xeyir
Bankda çoxillik (5 və daha çox) fəaliyyətə planlaşdırılması aparılır?	-	aparılmır
Maliyyə planlaşdırılması zamanı hansı retrospektiv müddətin maliyyə nəticələrinin təhlili aparılır?	Aparılır	
1 illik	-	Aparılmır
3 illik	-	aparılmır
5 illik və daha çox	-	aparılmır
Planlaşdırma zamanı maliyyə əmsallarından istifadə olunurmu?	Qismən	-
Plan dövrünün pul axınlarının diskontlaşdırılması həyata keçirilirmi?	-	Pul axınları diskontlaşdırılmır
Vergiləri hansı müddətlər üçün planlaşdırılır?		
Bir il	Bir il	-
Daha böyük müddətə		
Vergi təqvimini tərtib edilirmi?	Qismən	-
Ay və ya kvartallar üzrə vergi təqvimini tərtib edilirmi?	Qismən	-
Vergi planlaşdırılmasında qanunvericiliyin tələbləri və mühasibat standartları nəzərə alınırımı?	Alınır	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

Doğrudur, müşahidələr kredit təşkilatlarında vergilərin hesablanma mərhələsində səhvlərə yol verilməsini mövcud normativ aktların düzgün tətbiq edilməməsini, normativ aktlarda baş verən dəyişikliklərin vaxtında nəzərə

alınmamasını vergiyə cəlb etmə qaydalarının qismən pozulmasını aşkara çıxarıb və aşkar olub ki, belə kiçik nöqsanlar digər mərhələlərdə də vergi hesabatlarının tərtibi və ödəmələrin həyata keçirilmə mərhələsində də buraxılıb. Müşahidələrlə müəyyən olunub ki, bəzi hallarda ilkin sənədləşmə göstəriciləri ilə vergi hesabatlarının göstəriciləri arasında fərqlər var, hesabatlarda arifmetik səhvlər mövcuddur, hesabatlar bəzən gec təqdim olunur. Yaxud vergi ödənişlərinin gecikdirilməsinə artıq vergilərin ödənilməsinə də təsadüf olunur. Əlbəttə ki, vergi icrası ilə bağlı bu xırda nöqsanlar bütövlükdə vergi nəzarətinin zəif təşkilindən xəbər vermir. Müşahidələr bütövlükdə vergi nəzarətinin də, xüsusi bir institutun - vergi auditinin də nisbətən real səviyyədə həyata keçirildiyini aşkara çıxarır və aşağıdakı cədvəldə qoyulmuş sualların cavabı da bu cəhəti təsdiqləyir. (Cədvəl 2.2.3)

Cədvəl 2.2.3

Banklarda vergi nəzarəti və auditin-mövcud vəziyyəti

	Bəli	Xeyr
1. Bankın gəlir və xərclərinə operativ nəzarət aparılırmı?	Aparılır	-
Plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə, borcların ödənilməsinə nəzarət həyata keçirilirmi?	Həyata keçirilir	-
Vergi bazasının düzgün müəyyən olunmasına, vergi ödənişlərinin həyata keçirilməsinə operativ nəzarət edilirmi?	Nəzarət edilir	-
Vergi nəzarəti göstəricilərindən səhmdarların istifadə imkanı mövcuddurmu?	Mövcuddur	-
Hesabat vergi göstəriciləri ilə plan vergi göstəriciləri müqayisə olunurmu?	Olunur	-
Vergi planlaşdırılması, ödənilməsi və vergi hesabatlarının hazırlanması zamanı buraxılan səhvlər təhlil edilirmi?	Qismən təhlil olunur	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

2.3 Kredit təşkilatlarında vergi ödənişlərinin dinamikası və strukturunun mövcud vəziyyəti

Yəqin ki, kredit təşkilatlarında vergi cəlb edilməsinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirməzdən öncə bu təşkilatların əsasını - bank sektorunun özünün inkişafını xarakterizə edən bəzi göstəricilərlə tanış olmaq məqsəduyğun hesab edə bilər. Aşağıdakı cədvəllə bank sektorunun inkişaf dinamikasını təsvir edək.

Cədvəl 2.3.1

Bank sektorunda inkişaf dinamikası

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Qeydiyyatda alınmış banklar	0	1	3	0	2	3	0
Lisensiyası geri çağırılmış banklar	0	3	3	0	0	4	0
axırına işləyən banklar	46	44	44	44	46	46	46
cəlb olunan depozitlər, mln. Manat	644,4	1118	1368,7	2162,1	3411	4760,7	5287,9
Kredit qoyuluşları, mln. manat	670,3	989,6	1441,0	2362,7	4681,8	7191,3	8407,5

Mənbə. AR Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten 2016.

Cədvəl məlumatlarından aşkar görünür ki, ölkə bank sektorunda kifayət qədər keyfiyyət inkişafı baş verib. 2011-2017-ci illərdə bankların sayının azalması, sonrakı mərhələdə bankların sayının sabit qalması fonunda alidən cəlb edilən əmanətlər 8 dəfəyə qədər, verilən kreditlər 10 dəfədən çox yüksəlib. Bu baxımdan Mərkəzi Bank tərəfindən gerçəkləşdirilən siyasəti-bankların iriləşdirilməsinə yönələn siyasəti səhv hesab etmək olmaz. Bu və başqa tədbirlər nəticəsində bank sektorundakı keyfiyyətli inkişaf digər göstəricilərlə təsdiqlənir və 2011-ci ildə kredit təşkilatlarının mənfəətinin 26,9 mln. manata 2016-cı ildə 32,9 mln. manata, 2017-ci ildə isə 71,9 mln. manata bərabər olması da keyfiyyətli inkişafı sübut edir. (Mənbə:AR Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten 2016) Əlbəttə ki, tədqiqat işində kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin effektivliyinə təsir edən hər bir amilin - ölkədəki makroiqtisadi

sabilliyin, investisiya mühitinin və s.-nin qeyd etdiyimiz inkişafa təsirinin səviyyəsini araşdırmaq nəzərdə tutulmur. Ancaq yəqin ki, vergitutma ilə kredit təşkilatlarının fəaliyyət effektivliyi arasındakı əlaqələr araşdırılmalıdır.

Bu baxımdan öncə qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə kredit təşkilatları əsasən mənfəət, ƏDV, əmlak və torpaq vergisinə cəlb olunurlar. Banklar və digər kredit təşkilatları hüquqi şəxs kimi təsis olunurlar və buna görə də mənfəət vergisi ödəyiciləridir.

Cədvəl 2.3.2

Bankların vergi ödənişlərinin strukturu və dinamikası (2014-2017-ci illər)

	2014	2015	2016	2017
Cəmi vergi daxilolmaları (min manat)	24132.8	59613.2	70984.1	74272.1
ƏDV	445.1	2042	7111.6	2433.8
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	1.8	3.4	10.0	3.3
Mənfəət vergisi	22545.7	56264.3	62070.6	69456
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	93.4	94.4	87.5	93.5
Əmlak vergisi	1091.4	1244.3	1685.8	2244.5
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	4.5	2.1	2.4	3.0
Yol vergisi	33.2	20.3	49.8	105.6
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	0.1	-	-	0.1
Torpaq vergisi	3.3		5.2	12.6
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	-	34	-	-
		-		
Sair vergi daxilolmaları	14.1	8.3	16.1	19.6
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	-	-	-	-

Mənbə. AR Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten 2016.

Kredit təşkilatlarından vergi daxilolmalarının strukturu və dinamikası

	2012	2013	2014	2015
Cəmi vergi daxilolmaları, min manatla	3246.86	1793.36	1834.58	5166.2
Mənfəət vergisi, min manatla	2876.04	1495.3	1374.26	4572.1
Cəmi daxilolmalarda payı,%-lə	88.5%	83.4%	74.9%	88.5%
ƏDV, min manatla,	157.34	138.82	298.66	283.5
Cəmi daxil olmalarda payı,%-lə	4.8%	7.8%	16.3%	5.5%
Əmlak vergisi, min manatla,	210.26	154.84	158.66	308.6
Cəmi daxilolmalarda payı,%-lə	6.6%	8.6%	8.6%	6.0%
Torpaq vergisi, min manatla,	3.22	4.4	3.0	2.0
Cəmi daxilolmalarda payı,%-lə	0.1%	0.2%	0.2%	-

Mənbə. AR Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten 2016.

Cədvəldə ilk nəzərə çarpan cəhət budur ki, 2012-2015-ci illər ərzində kredit təşkilatlarından vergi daxilolmaları ardıcıl olaraq artır. Belə ki, 2012-ci ildə bu artım 81,2%, 2013-cü ildə 113%, 2014-cü ildə 133%, 2015-ci ildə isə 218% təşkil edib. Bütövlükdə ölkə üzrə isə 2013-cü ildə vergi daxilolmaları 2012-ci ilə nisbətən 121,1% yüksəlib. 2014-cü ildə bu artım 122,1%, 2005-ci ildə 142,0% təşkil edib [5, s.71]. Deməli, tədqiqata cəlb edilən birinci mərhələdə kredit təşkilatlarından vergi daxilolmaları artımı ölkə üzrə müvafiq göstəricidən daha yüksək olub. Əlbəttə ki, bu cəhətin izahı çətin deyil. Bəllidir ki, bütövlükdə ölkədə baş verən dinamik inkişaf bank-maliyyə sektorunu da əhatə edib və bir sıra dövlət banklarının sağlamlaşdırılması məsələni, “Kapital Bankın”- təşəkkülü və fəaliyyəti bu sektorda inkişafı gücləndirir. Şübhəsiz ki, dinamik inkişaf vergi daxilolmalarının üstün

artımını izah edən bir amildir. Belə ki, başqa sektorlarda - məsələn, ticarət və xidmət sektorunda 2014-cü ildə vergi daxilolmalarının artımı, 2015-ci ilin uyğun göstərimini təşkil edib. Bundan başqa, 2013- cü ildə ÜDM-in 7,6%, 2014-cil ildə 7,9%, 2015-ci ildə 6,9%-i bu sektorun payına düşüb [2. s.62:5, s.1]Yəni bu sektorda da dinamik inkişaf yüksək olub. Aydındır ki, ticarət və xidmət sahələrindən vergi daxilolmaları dinamikasının nisbətən aşağılığını şərtləndirən faktor bu sektorda vergidən yayınmanın nisbətən asan olmasıdır. Təbii ki, müqavilə üzrə depozit qəbul edən, müqavilə üzrə kredit verən və ya başqa xidmətləri həyata keçirən bank ticarət sektorundakı kimi asanlıqla vergidən yayına bilməz. Beləliklə, kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin ciddi tənzimlənməsi bu sektordan vergi daxilolmalarının dinamik artımını şərtləndirən ikinci amildir. Bu cəhətlərin qeydindən sonra ikinci mərhələnin göstəriciləri ilə tanış olmaq məqsədə müvafiqdir.

Cədvəl 2.3.4

Bankların vergi ödənişlərinin strukturu və dinamikası (2014-2017-ci illər)

	2014	2015	2016	2017
Cəmi vergi daxilolmaları (min manat)	24132.8	59613.2	70984.1	74272.1
ƏDV	445.1	2042	7111.6	2433.8
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	1.8	3.4	10.0	3.3
Mənfəət vergisi	22545.7	56264.3	62070.6	69456
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	93.4	94.4	87.5	93.5
Əmlak vergisi	1091.4	1244.3	1685.8	2244.5
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	4.5	2.1	2.4	3.0
Yol vergisi	33.2	20.3	49.8	105.6
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	0.1	-	-	0.1
Torpaq vergisi	3.3	34	5.2	12.6
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	-	-	-	-
Şair vergi daxilolmaları	14.1	8.3	16.1	19.6
Cəmi daxilolmalarda payı %-lə	-	-	-	-

Mənbə: <https://mail.google.com/mail/?ui=2>

Cədvəl göstəricilərindən aşkar görünür ki, 2014-2017-ci illər ərzində bank sektorundan vergi daxilolmalarının həcmi sıçrayışla artır. Belə ki, 2015-ci ildə artım

2,5 dəfəyə, 2016-cı ildə 19,1%-ə, 4,6%-ə bərabər olub. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, 2015-ci ildə bütövlükdə vergi daxilolmalarının həcmi 1,7 dəfə artıb. 2017-ci ildə isə 30% -ə qədər azalıb. Beləliklə, bu mərhələdə də istər bank sektorunun dinamik inkişafı, istərsə də bank sektorunun vergidən yayınma imkanlarının məhdudluğu bu sferanın vergi yükünü azaltmayıb.

Bu cəhətin qeydindən sonra, yəqin ki, kredit təşkilatlarından vergitutmanın vəziyyətini daha dəqiq qiymətləndirmək üçün bu sferadakı vergi yükünü iqtisadiyyatın başqa sektorları ilə müqayisəli təhlil etmək məqsəduyğundur. Nəzəri tədqiqatlardan bəllidir ki, "...vergi yükü ... dövlətə vergi formasında ... ödənilən gəlir payı başa düşülür" [52. s.35-41]. Belə araşdırmalarda həm də iddia edilir ki, "...müxtəlif sahələrin vergi yükünün müqayisəsi üçün vahid göstərici ... hazıranmalıdır. Elmi ədəbiyyatlar təkcə vergi yükünün hesablanmasında nəzəri ziddiyyətləri diqqətə çatdırmırlar, beləki, ədəbiyyatlarda bəzi metodlarda təklif olunur.

Cədvəl göstəriciləri olduqca maraqlı bir vəziyyəti aşkara çıxarır və göstəricilər üzrə qiymətləndirmələr aparsaq, biz bank əməliyyatları sferasında vergi yükünün mütləq aşağı olduğunu iddia etməliyik. Bir tərəfdən, bu iddiaları yanlış hesab etmək olmaz və maliyyə xidmətlərinin ƏDV-dən azad olması, əmlak və torpaq vergisinin inventar dəyəri üzrə ödənilməsi və hətta depozitlər, dividendlərdən vergi tutulmaması, mənfəətin nizamnamə kapitalına yönəldilən hissəsinin mənfəət vergisindən azad edilməsi kredit təşkilatları sektorunda olduqca əlverişli vergitutma mühiti yaradıb.

Məlumdur ki, «vergi sisteminin elastikliyinin göstəricisi ... vergitutma sisteminin effekliyinin təhlilində istifadə edilir» [70. s. 185]. Bu göstərici $K = (AV_d / A\ddot{U}DM) \cdot 100$ düsturu ilə hesablanan göstəricidən ayrı-ayrı regionlara, ayrı-ayrı sahələrə və vergilərə münasibətdə də istifadə olunur. Yəni region üzrə vergi daxilolmaları artımı regionda yaradılan əlavə dəyər artımına bölünməklə vergi elastikliyi müəyyənləşir və eyni bir yanaşma sahələrə, ayrı-ayrı vergilərə də tətbiq edilir. Beləliklə, biz iddia edə bilərik ki, nəinki ÜDM əsasında, hətta mənfəət

əsasında hesablanan vergi yükü də bəzi hallarda real vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan yaratmır və başqa bir metod əsasında kredit təşkilatlarında vergitutmanın müasir vəziyyətini qiymətləndirməyə ehtiyac vardır.

Cədvəl 2.3.4

Kredit təşkilatlarının vergi yükünün iqtisadiyyatın bəzi sahələri üzrə vergi yükü ilə müqayisəsi

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Kredit təşkilatları:							
Vergilər, mln, man	4.66	5.3	9.5	21.4	24.1	71.0	74.3
Mənfəət, mln, man	22.0	24.8	32.9	71.9	62.1	132.8	269.6
Vergi yükü: vergilər/mənfəə	0.2	0.21	0.28	0.30	0.39	0.53	0.28
Sənaye:							
Vergilər,mln,man	392.7	440.5	580.6	790.5	1673	2913	1787
Mənfəət,mln,man	487.4	574.5	944.1	1183.4	1880	11236	12452
Vergi yükü	0.81	0.77	0.61	0.67	0.88	0.26	0.14
Ticarət və xidmət:							
Vergilər	50.5	50.4	56.7	64.7	77	144.6	609.8
Mənfəət	50.4	58.7	100.2	140.9	116	125	174.8
Vergi yükü	1.0	0.85	0.56	0.46	0.66	1.15	3.5
Tikinti:							
Vergilər	35.6	42.4	53.3	94.1	96.2	166.6	323.4
Mənfəət	21.1	28.5	94.8	127.9	124.6	132.8	237.5
Vergi yükü	1.69	1.49	0.56	0.74	0.77	1.26	1.36
Cəmi:							
Vergilər,mln,man	679.94	823.38	1005.22	1427.6	2715	4549	4114
Mənfəət	316.2	1141.9	1776.0	2133.1	2741	127	13934
Vergi yükü	0.74	0.72	0.56	0.67	0.99	60.37	0.3

Mənbə: Mərkəzi Bankın məlumatları. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2016, 2017

Ancaq ölkə iqtisadiyyatı və müxtəlif sahələr üzrə vergi elastikliyinin müəyyənləşməsinə kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi vəziyyətini qiymətləndirmək üçün aparılan təhlili həyata keçirməzdən öncə bir məqamı da qeyd

etmək gərəkdir. Bir çox mənbələrdə vergitutma effektivliyini əsaslandırmaq baxımından ÜDM-in artım tempi müqayisəli qiymətlərlə hesablanır və əlbəttə ki, belə bir yanaşma yanlış deyil. Bu baxımdan bir cəhət mübahisəlidir. Vergi daxilolmalarının artım tempi necə - müqayisəli, yaxud faktik məbləğlər əsasında aparılmalıdır? Bu mübahisəli məqamı nəzərə alsaq, ÜDM və müxtəlif sahələr üzrə artım tempi ilə vergi daxilolmalarının artım tempi arasında fərqlər aşağıdakı cədvəl 2.3.5-dəki kimidir.

Cədvəl göstəriciləri, prinsipcə, məsələlərə kifayət qədər aydınlıq gətirir. Aydın olur ki, 2011-2017-ci illərdə ticarət və xidmət sahəsinin ağır görünən vergi yükü, prinsipcə, kifayət qədər yüngüldür və 4 il ərzində 10-13% tempə inkişaf edən sektordan vergi daxilolmaları bəzən 10 %-dən çox azalır.

Amma 2018-2020-ci illərdə situasiya dəyişir. Bu sektorda vergi daxilolmalarının artım tempi 72-413%-ə çatır. Ancaq yəqin ki, kredit təşkilatları üzrə vergi daxilolmalarının artım tempinin bir çox illərdə bu sektortladakı artım tempindən çox yüksək olması bizə kredit təşkilatlarının vergi yükünü azaltmaq iddialarını irəli sürməyə imkan vermir. Cədvəl 2.3.4-ün məlumatları da, aparacağımız təhlillərdə bank sektorunda vergitutmanın yetərincə effektiv olduğunu aşkarlayır.

Cədvəl 2.3.5-in məlumatları isə əslində başqa bir məsələ barədə ticarət və xidmət, tikinti və s. sektorlarda vergi intizamının yüksəltmək yollarını axtarmaq barədə düşünməyə əsas verir və eyni zamanda bəlli olur ki, son illərdə belə bir fəaliyyət gerçəkləşdirilib. Həm də aydın olur ki, qanunvericilikdəki dəyişmələr- bankların nizamnamə kapitalının artımına yönəldilən mənfəətinin vergidən azad edilməsi bu sferada vergi yükünün real azalmasını şərtləndirib.

Kredit təşkilatlarından vergitutmanın müasir vəziyyətini daha düzgün qiymətləndirmək baxımından, yəqin ki, öncə göstərdiyimiz metodun- vergi elastikliyi metodunun tətbiqi də məqsədəuyğun olardı. Bu metod üzrə alınan nəticələri əks etdirməzdən öncə bir neçə məqamı da qeyd etmək gərəkdir. Vergi elastikliyi əmsali hesablanarkən ÜDM, müxtəlif sahələr üzrə əlavə dəyər faktik qiymətlərlə götürülür və buna görə də öncəki təhlildən kifayət qədər fərqli görünən məqamlar ortaya çıxır. Məsələn, statistik nəşrlərə görə 2014-cü ildə ÜDM faktik qiymətlərlə 12522,5

milyon manat, 2013-cü ildə isə 8550,2 milyon manat olub. Yəni faktik qiymətlərlə ÜDM 46,8% artıb.

Cədvəl 2.3.5

ÜDM, bəzi sahələr üzrə artım tempi və müvafiq vergi

İllər	ÜDM artımı %- lə	Məcmu vergi artımı,%-lə	Templəri n fərqi	Sənaye artımı, %-lə	Sənayedə vergi artımı,%-lə	Fərq	Ticarət artımı, %-lə	Ticarətdə vergi artımı,%- lə	F
2011	10.6	17.3	6.7	3.6	....	...	9.6	...	
2012	111.2	21.1	9.9	6.1	12.2	6.1	10.9	-	-1
2013	10.2	22.1	11.9	5.7	31.8	26.1	13.0	12.5	-
2014	26.4	42.0	15.6	33.5	36.2	2.7	13.5	14.1	0
2015	34.5	90.1	55.6	36.6	211.6	175	13.5	19	5
2016	25	67.6	42.6	24	74.1	50.1	15.3	87.8	7
2017	9.3	-9.6	-18.9	8.6	-61.3	-69.9	8.9	422	4

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016, (2)

Aydındır ki, bu əsasla istinadda vergilərin 42,0% artımı xüsusi yüksək nəticə sayılmaz. Ancaq müqayisəli qiymətlərlə ÜDM-in artımı 26,4% hesablanır və əlbəttə ki, bu halda da vəziyyət dəyişir [2.s.11-12]. Yəqin ki, vergi elastikliyi əmsali hesablanarkən faktik qiymətlərdən istifadə bəzi məqamların təhrif təsvirinə səbəb olacaq, ancaq bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı və ayrı-ayrı sahələrlə kredit təşkilatlarının müqayisəsində ümumi mənzərənin təhrifinə gətirməyəcəkdir.

Beləliklə, $K=(\Delta Vd/\Delta \Theta D)*100$ düsturu əsasında aparılan hesablamaları cədvəldə göstərə bilərik və qeyd etməliyik ki, burada ΔVd vergi daxilolmalarının miqdarca artımı, $\Delta \Theta D$ - müvafiq sektorda yaradılan əlavə dəyərin artımıdır. Bu göstəriciləri cədvəldə təsvir etməzdən öncə hesablamalar barədə müəyyən izahatlar

vermək məqsəduyğun olardı. Məsələn, 2013-cü ildə ÜMD 8530,2 milyon manat, 2014-cü ildə isə 12522.5 milyon manat təşkil edib. Deməli, $\Delta\ddot{U}DM=12522,5-8530,2-3992,3$ milyon manat, 2013-cü ildə məcmu vergi daxilolmaları 1005,22 milyon manat, 2014-cü ildə 1427,6 milyon manat olub. Yəni $\Delta Vd=1427,6-1005,22=422,38$ milyon manat. Aydınır ki,

$$K=(\Delta Vd/\Delta\ddot{U}DM) 100=(422,38/3992,3)*100\%=0,1*100=1,0$$

$K=1$ göstəricisinə görə iddia etmək olar ki, ÜDM-in 1%-li artımı vergi daxilolmalarının eyni artımı ilə müşayiət olunub. Beləliklə, hesablamaların nəticələrini cədvəl 2.3.5-də əks etdirmək olar.

Cədvəl 2.3.6

Kredit təşkilatlarının vergi elastikliyinə digər sahələrlə müqayisəsi

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
*Kredit təşkilatlarının vergi elastikliyi	2.5	5.1	3.0	2.2	8.7	0.4
Sənayedə vergi elastikliyi	1.2	2.3	1.0	1.9	2.0	-2.7
Ticarət və xidmətlərdə vergi elastikliyi	-	1.0	0.3	0.4	1.5	3.9
Tikintidə vergi elastikliyi	2.5	0.4	2.1	0.1	1.5	2.4
Ölkə iqtisadiyyatı üzrə vergi elastikliyi	1.2	1.3	1.0	2.1	2.2	-1.2

Mənbə. AR Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten 2016.

* Kredit təşkilatları üzrə bu göstərici mənfəətə münasibətdə müəyyən edilə bilər.

Cədvəldən bəlli olur ki, kredit təşkilatları sektoru vergi elastikliyinə görə də digər sahələrdən yüksəkdir. Belə ki, ölkə üzrə ÜDM-in 1% artımı əsasən vergi daxilolmalarının da 1% artımı ilə müşayiət olunub. Ticarət və xidmət sahəsində ƏDV-nin 1% artımı belə bir meyil yaratmayıb. Kredit təşkilatları sektorunda isə 1% mənfəət artımı 3-5% vergi daxilolmaları artımı ilə müşayiət edilib. Əlbəttə ki, biz yenə də kredit təşkilatlarının vergi yükünün ağırlığını iddia edə bilmərik. Doğrudur, K əmsalının optimal qiyməti, adətən 1,0-ə bərabər qəbul edilir və bir çox ölkələrdə bu göstərici 0,5 səviyyəsində olur [70, s. 186]. Ancaq ölkələrarası müqayisələrdə

sxematik yanaşma səhv nəticələrə səbəb ola bilər və müqayisələrdə nəzərə alınmalıyıq ki, vergi elastikliyi əmsalı əsasən 1-ə bərabər olan Qərb ölkələrində məsələn, Almaniyada dövlət gəlirləri ÜDM-in 29%-inə yaxın olur [61, s.230].

Azərbaycanda isə dövlət gəlirlərinin ÜDM-dəki payı 20%-dən yüksək olmur, vergi gəlirləri də ÜDM-in 11-12%-ini təşkil edir [5, s.62]. Yəni bir ölkədə vergilərin yüksək elastikliyindən daha çox son illərdə vergitutma intizamının yüksəldiyini, vergitutmanın təşkilinin effektivliyindən danışa bilərik. Cədvəl göstəricilərindən sezişən birinci cəhət budur və ticarət sferasında vergi elastikliyinin 2016-cı ildə 1.5-ə, 2018-ci ildə 3,9-a, tikinti sektorunda isə 2016- cı ildə 1,5-ə, 2018-ci ildə 2,4-ə bərabərləşməsinin səbəbi budur. İkinci sezişən cəhət 2018-ci il qanunun - öncə qeyd etdiyimiz qanunun bank sferasında vergi elastikliyinin azalmasına, daha dəqiqi, bu sferanın vergi yükünün ciddi azalmasına çox müsbət təsiridir. Belə ki, məhz bu qanun bank sektorunda vergi elastikliyinin 2017-ci ildəki 8,7%-dən 2018-ci ildəki 0,4%-ə düşməsinə əsas yaradıb.

Beləliklə, kredit təşkilatlarından vergi daxilolmalarının dinamikasının müxtəlif metodlarla təhlili əsasında iddia edə bilərik ki, bu sektorda vergi daxilolmalarının yüksək artımı mövcuddur. Ancaq kredit təşkilatlarının vergi yükü ağır deyil və sektor vergitutma baxımından kifayət qədər cəlbədidir. Kredit təşkilatlarından vergi daxilolmalarının ümumi dinamikasının təhlili, daxilolmaların qiymətləndirilməsini, yəqin ki, bu nəticə ilə yekunlaşdırmaq olar, ancaq qiymətləndirmələri həm də vergi daxilolmalarının strukturu üzrə aparmaq məqsədəuyğundur.

Bizim öncə apardığımız təhlillərdən aydın olmuşdu ki, başqa sahələrlə müqayisədə kredit təşkilatlarının vergi yükü kifayət qədər aşağıdır, ancaq vergi elastikliyi 2017-ci ilədək yüksək olub. Biz mənfəət vergisi ilə bağlı təhlillərdə qeyd etdik ki, kredit təşkilatlarının vergi yükünü də, vergi elastikliyini də əsasən mənfəət vergisi müəyyənləşdirir. Bu baxımdan sahələrarası mübahisələri başqa bir müstəvidə aydınlaşdırmaq məqsədəuyğun olur və qeyd etmək lazım gəlir ki, 2013-cü ildə ölkə üzrə vergi daxilolmalarının cəmi 2%-ni fiziki şəxslər - hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olanlar ödəyiblər. Hətta vergi intizamının yetərincə yüksəldiyi zamanda da - 2016, 2017-ci illərdə də çox ciddi dəyişikliklər rastlaşmayıb. Belə ki,

2016-ci ildə gəlirlərdən vergilər 3489 mln. man. təşkil edib, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 2862 mln. man. - yəni bu məbləğin 82% bərabər olub. 2017-ci ildə həmin göstərici 64,6% təşkil edib. Bu göstəricilər sadəcə məqsədsiz qeyd edilmir. Məsələnin başqa bir tərəfi də mövcuddur və bəllidir ki, kredit təşkilatları yalnız hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərir. Həm də bəllidir ki, ölkədə ticarət və xidmət sferasında 29810 müəssisə - hüquqi şəxs, 115519 fərdi sahibkar - fiziki şəxs fəaliyyət göstərir. Başqa sahələrdə də belə bir meyl mövcuddur [2, s.64-65].

Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin effektivliyini aşkarlayan başqa bir məsələ zərərli işləyən kredit təşkilatlarının sayı, əlbəttə ki, birbaşa vergitutma ilə bağlı deyil və bəllidir ki, hər bir müəssisənin mənfəəti bir çox başqa məsələlərlə - idarəetmənin effektivlik səviyyəsi, ölkədəki investisiya mühiti, iqtisadiyyatda baş verən tsiklik dəyişmələr, enerji qiymətlərinin tərəddüdü, inhisarçılıq və ya rəqabət səviyyəsi və s.-lə müəyyənləşir. Ancaq vergitutmanın müəssisənin maliyyə nəticələrinə qətiyyənlə təsir göstərmədiyini iddia etmək yanlışlıq olardı. Kredit təşkilatları sektorunda zərərli işləyən müəssisələrin sayını başqa sektorlarla müqayisə etsək, yəqin ki, yenidən mənfəət vergisi faktoru ilə üzləşərik (Cədvəl 2.3.7).

Cədvəlin məlumatlarından belə görünür ki, cəmi 7-8 təşkilatı zərərli işləyən kredit sektorunun zərərləri 7,0-16 milyon manat səviyyəsində dəyişir, ancaq ən azı 2500-3000 təşkilatı (fərdi sahibkarlar nəzərə alınmasa) zərərli işləyən ticarətdə zərər məbləği 28 -47 milyon manat olur. Başqa sözlə, ticarət sektorunda zərərli işləyən hər bir müəssisənin orta zərəri təxminən 1000 manatdan bir qədər yuxarı olur, kredit təşkilatları üzrə isə bu məbləğ 340909 manat təşkil edir. Yəni iddia edə bilərik ki, ticarət təşkilatları mənfəət vergisindən yayınmaq üçün “zərəre” düşüblər, kredit təşkilatları isə müxtəlif səbəblərdən zərərli işləyiblər və mənfəət vergisindən yayınmaq imkanlarının məhdudluğu bu təşkilatları “əlavə gəlirlərdən” kənarda qoyub. Kredit təşkilatlarından vergi daxilolmalarının dinamika və strukturunu qiymətləndirərkən, yəqin ki, bir cəhətin - məcburi ehtiyat normalarının və ya gizli vergitutmanın ayrıca qeyd edilməsi lazımdır. Ön paraqraflarda gizli vergitutmanın kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə təsiri aydınlaşdırılıb və yenidən bu məsələlərin şərhinə ehtiyac yoxdur.

Ancaq qeyd olunmalıdır ki, başqa ölkələrlə müqayisədə son illərdəki Azərbaycanda bu normaların yüksəkliyi 10%-ə bərabərliyi kredit sektorunun vergi cəlbədiciliyinə neqativ təsir göstərirdi. 2016-cı ildən başlayaraq ölkə hökumətinin və Mərkəzi Bankın global maliyyə böhranına qarşı tədbirləri i bu normaları öncə 9%-ə qədər sonra isə 6,3 və nəhayət 0,5%-ə qədər azaldıldı.

Kredit təşkilatlarından vergi daxilolmalarının struktur və dinamikasının qiymətləndirilmələrini yekunlaşdırmaq olar və qiymətləndirmələrin nəticələri də prinsipcə, aşkarlanıb. Qiymətləndirmələrdən bəlli olub ki, kredit sektoru bir çox məqamlara görə faiz ödənişlərinə, ƏDV və dividend ödənişlərinə, vergi güzəştlərinə, mənfəət vergisi dərəcəsinin aşağılığına - 20%-ə bərabərliyinə görə əlverişli vergi mühitinə malikdir. Bu sektorun vergi yükü ağır deyil. Eyni zamanda aşkar olundu ki, kredit təşkilatları sektorunun fəaliyyət spesifikasiyi vergidən yayınmanı nisbətən çətinləşdirir və bu baxımdan kredit təşkilatları sektoru real vergitutma cəhətdən başqa sahələrdən ticarət, xidmət, tikinti və s. sahələrdən nisbi əlverişsiz şəraitdədir.

Cədvəl 2.3.7

Kredit təşkilatları və bəzi başqa sahələrdə işləyən müəssisələr

		Kredit təşkilatları	Sənaye	Rabitə	Ticarət	Nəqliyyat
2013	Zərərlə işləyən müəssisələrin sektordakı xüsusi çəkisi, %-lə	9,5	6,9	0,1	7,3	1,2
	Zərərin məbləği, mln. man.	1,6	61,7	2,9	5,1	10,7
	Zərərin məbləğinin sektordakı mənfəətə nisbəti, %-lə	9,5	7,0	0,1	12,6	1,0
2014	Zərərlə işləyən müəssisələrin sektordakı xüsusi çəkisi, %-lə	9,5	7,0	0,1	12,6	1,0
	Zərərin məbləği, mln. man.	1,0	65,7	7,7	8,1	23,8
	Zərərin məbləğinin sektordakı mənfəətə nisbəti, %-lə	3,0	7,0	6,2	8,1	5,6
2015	Zərərlə işləyən müəssisələrin sektordakı xüsusi çəkisi, %-lə	3,65	356,8	28,3	21,7	56,3

	Zərərin məbləği, mln. man.	11,3	38,7	42,2	50,9	29,7
	Zərərin məbləğinin sektordakı mənfəətə nisbəti, %-lə	2,8	1,6	10,6	17,4	36,4
2016	Zərərlə işləyən müəssisələrin sektordakı xüsusi çəkisi, %-lə	16,6	937,3	14	28,9	154,9
	Zərərin məbləği, mln. man.	15,2	41,17	53,1	59,6	37,2
	Zərərin məbləğinin sektordakı mənfəətə nisbəti, %-lə	6,5	7,5	3,6	16,5	111,4

Mənbə. AR Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten 2016.

Qiymətləndirmələrin əsas nəticəsi budur: Hüquqi cəhətdən yaradılan əlverişli mühit faktiki olaraq, vergi cəlbəediciliyinin qismən itirilməsi ilə müşayiət olunur və buna görə də, kapitalların hərəkətinin effektiv axımının təminatına görə kredit təşkilatları sektorunun nisbətən aşağı dərəcələrlə mənfəət vergisinə cəlbə məqsəduyğundur.

Cədvəl 2.3.8

**Azərbaycanda və xarici ölkələrdə kredit təşkilatlarında
tətbiq edilən vergi dərəcələri**

	Azərbaycan	ABŞ	Böyük Britaniya	Almaniya	Fransa
Mənfəət vergisi	20	30	33	45	33
ƏDV	0	0	0	0	0
Faiz gəlirləri və dividendlərə vergi	0	0	20	31.65	15
O cümlədən Qeyri-rezidentlər üçün	0	0	0	0	0-15
Məcburi ehtiyat normaları	0.5	3-10	0	2	2

Mənbə. AR Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten 2016.

Cədvəl 2.3.8-in məlumatlarına əvvəl qeyd etdiyimiz, bəzi məsələləri - Azərbaycanca depozit və kredit faizlərinin nisbətən yüksək olmasını əlavə etsək Azərbaycanın kredit sektorunu kifayət qədər cəlbedici saymaq olar. Bəllidir ki, beynəlxalq vergitutma modellərinə görə kapital bazarındakı tarazlıq aşağıdakı bərabərliklə müəyyən olunur [73, s.63-66]. $r^d(1-t^d)=r^d(1-t^{rf}-t^{ry})$

Burada r^d daxili investisiyaların mənfəət norması, t^d -daxili vergi dərəcəsi, r^f xarici investisiyaların mənfəət norması, t^{rf} - rezidentin xaricdəki gəlirlərinin vergi dərəcəsi, t^{ry} qeyri-rezidentin faiz gəlirləri. Bu düsturu şərti Avropa investoruna tətbiq etsək, Azərbaycan bank əməliyyatları bazasının cəlbediciliyi aşkarlanır. Deməli, Avropa ölkəsi üçün r^d - 20% və ya yüksək ola bilər. Azərbaycan nümunəsində $t^{rf} = 0$ -dır. Azərbaycanlı investor üçünə, $t^{ry} = 20\%$ olur. Aydın ki, $r^d(1-0,2 = r^v)(1-0,2)$ alınır. Yaxud $0,8 * r^d = 0,2 r^v$ bərabərliyini alır. Deməli, Avropa investoru da, Azərbaycan investoru da $r^d = r^v$ şərti daxilində fəaliyyət göstərməlidir və aydındır ki, kapital gəlir norması yüksək olan ölkənin bank əməliyyatı bazarına yönəlməlidir. Azərbaycanda isə yüksək gəlir vəd olunur. Beləliklə, kredit təşkilatları sektorunun vergiyə cəlb edilməsinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsini tam yekunlaşdırma bilərik.

III FƏSİL. BANKLARIN VERGIYƏ CƏLB EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1 Bank sektorunun vergiyə cəlb edilməsinin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycanda bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemləri kifayət qədər effektiv sayıla bilər və bu sistem bank əməliyyatlarının genişlənməsinə, kredit təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına lazımi əsaslar yaradır.

Tədqiqat işində bu sistemin müəyyən qədər təkmilləşdirilməsinə olan tələblərdə artıq qeyd olunub. Bundan başqa qeyd edilib ki, praktik vergitutma hüquqi müstəvidə təşəkkül tapır və deməli, bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi yolu da hüquqi bazanın yeniləşməsindən, müvafiq dəyişmələrindən keçir. Öncəki paragraflarda bank əməliyyatları və kredit təşkilatlarından vergitutma sistemlərinin hüquqi əsasları qiymətləndirildi və qiymətləndirilmələr zamanı məsələyə iki aspektdən yanaşmaq lazım gəldi. Qiymətləndirilmələr həm bütövlükdə ölkə vergitutma sistemi çərçivəsində, həm də ayrılıqda bank əməliyyatları və kredit təşkilatlarının vergiyə cəlbinin hüquqi əsasları müstəvisində aparıldı. Şübhəsiz ki, bank əməliyyatlarının vergitutma sistemlərinin qanunverici bazasının təkmilləşməsi problemini də bu iki aspektdən araşdırmaq lazım gəlir. Daha doğrusu, hüquqi əsasların təkmilləşdirilməsi, bir tərəfdən, hüquqi şəxslərdən vergitutmanın konseptual problemləri aspektindən, digər tərəfdən də bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin spesifik xüsusiyyətləri aspektindən araşdırılmalıdır.

Hüquqi şəxslərdən vergitutmanın qanunverici əsaslarının ümumi təkmilləşdirilməsini problemini araşdırarkən qeyd etməliyik ki, görə vergitutma nəzəriyyəsinə görə “vergilər mümkün qədər ölkənin kapitalını toxunulmaz saxlamalıdır və yalnız gəlirdən tutulmalıdır. Yəni bu baxışlar korporativ mənfəət vergisini iqtisadi inkişaf baxımından zərərli hesab edirlər və iddia edirlər ki vergitutmada iqtisadi problemləri daha az təhrif edən vergilərə - istehlaka vergilər (ƏDV və s.), əmək haqqı və s. vergilərə üstünlük verilməlidir. Bank əməliyyatları və

kredit təşkilatlarının vergitutma sistemlərinə bu baxışlar əsasında yanaşsaq, mənfəət vergisi dərəcəsinin çox ciddi azaldılmasını, torpaq və əmlak vergilərinin baza və dərəcəsinin artırılmasını, faiz gəlirlərinə vergi güzəştinin ləğvini təklif etmək lazım gəlir.

Əlbəttə ki, nəzəri baxışların praktik tətbiqi bir çox faktorlara görə mümkün olmur və bu baxımdan optimal vergitutma nəzəriyyəsinin tələbləri yalnız qismən məqbuldur. Mənfəət vergisinin dərəcəsinin qismən azaldılması, torpaq, əmlak vergisi bazası və dərəcəsinin yüksəldilməsi, doğrudan da, effektiv tədbirlər hesab oluna bilər və şübhəsiz ki, vergi qanunvericiliyinin bu istiqamətdə təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Amma faiz dərəcələrinin vergiyə cəlbə təklifini kifayət qədər mübahisəli bir məsələ saymaq mümkündür və ümumiyyətlə, bu gəlirlərdən vergitutma problemini bir qədər ətraflı araşdırmaq lazımdır.

Hüquqi şəxslərin, o cümlədən kredit təşkilatlarının vergiyə cəlbindəki ziddiyyətli məqamlardan birinin gəlir və xərclərin uçot metodu ilə bağlı olduğunu öncə qeyd etmişdik. Yenidən qeyd etməliyik ki, gəlir və xərclərin uçotu üzrə alternativ variantların mövcudluğu kredit təşkilatlarına daha sərfəli metodu seçməyə imkan yaradır. Ancaq bu imkanlar eyni zamanda vergitutmada təhriflərə də yol açır və həm də nəzərə almaq gərəkdir ki, beynəlxalq uçot standartlarına keçid labüddür. Bu standartlarsa gəlir və xərclərin bir uçot metodunu qəbul edir: “Mühasibat uçotunun konseptual əsaslarına görə ... mənfəət və zərərlər haqqında hesabat və mühasibat balansının hazırlanması üçün mühasibat uçotu hesablama əsasında aparılmalıdır. Yəni bütün bitmiş əməliyyatlar pul alınması və ya ödənilməsi vaxtından asılı olmayaraq baş verdiyi anda qeydə alınır” [97, s.52]. Bu məqamları nəzərə alanda Vergi Məcəlləsinin 130-157 maddələrində müvafiq dəyişikliklərin aparılması zərurəti aşkarlanır. Aydın olur ki, gəlir və xərclərin uçotunun yalnız, hesablama metodu əsasında aparılması qaçılmazdır və buna görə də hüquqi əsaslarda müvafiq dəyişikliklərə ehtiyac var. Bank əməliyyatları və kredit təşkilatlarından vergitutmanın qanunverici bazasının təkmilləşdirilməsinin ümumi problemlərinin əsas istiqamətləri qeyd edilənlərdir, ancaq spesifik cəhətlər üzrə təkmilləşdirmələr çeşidi kifayət qədər genişdir. Əlbəttə ki, hüquqi bazanın qiymətləndirilməsi zamanı

qeyd edilən bəzi kiçik boşluqlar - maliyyə xidmətlərinin növləri sırasında faktoring, forfeyting, trast əməliyyatlarının göstərilməməsi spesifik cəhətlər üzrə əsaslı təkmilləşdirmələrə zərurəti şərtləndirmir. Hələlik Azərbaycanda az istifadə edilən bu əməliyyatların da adının hüquqi bazaya əlavə edilməsi hər hansı mübahisələrə səbəb olmur və çətinlik doğurmur. Ancaq bank əməliyyatlarının mühüm bir istiqamətində mövcud vəziyyətdə kifayət qədər təkmil görünən hüquqi məqamlarla bağlı mübahisəli cəhətlər kifayət qədərdir. Tədqiqat işində dəfələrlə qeyd edilib ki, Azərbaycan Qanunvericiliyi faiz gəlirləri və dividendləri DİT sistemi əsasında vergiyə cəlb etməyi nəzərdə tutur və bundan başqa, qanunvericilik bu gəlirləri vergidən azad edib. Tədqiqat müasir mərhələdə belə bir vergitutmanın kifayət qədər səmərəli olduğunu aşkara çıxarıb. DİT sisteminin bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə də tətbiq edildiyini göstərmişik və belə bir sistemə əsas yaradan hüquqi baza, prinsipcə, təkmil hesab edilə bilər. Doğrudan da, DİT sistemi sərbəst vəsaitlərin cəlbini stimullaşdırır, vergi sisteminin daha neytral olmasını təmin edir, qlobal maliyyə bazarlarında ölkə bank sisteminin rəqabət qabiliyyətini artırmağa yardımçı olur. Ancaq eyni zamanda DİT sistemi bəzi vergi prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur. Belə ki, illik 15 min manat əmək haqqının 14% və ya yuxarı dərəcələrlə vergiyə cəlb edilməsi müqabilində 15 min manatlıq faiz gəlirinin 10%-li dərəcələrlə vergiyə cəlbə və ya bu gəlirdən vergi tutulmaması üfqi bərabərliyin tam pozulması adlandırıla bilər. Bundan başqa, daha sərvətli fərdlərin sərbəst vəsaitlərə malik olması və bu vəsaitləri həm də depozitə yatırması ehtimalı yüksək olur. Deməli, nisbətən varlıların əlavə bir gəlirindən ya aşağı dərəcələrlə vergi tutulur, yaxud bu gəlirlər, ümumiyyətlə vergidən azad olunur. Yəni şaquli bərabərlikdə pozulur.

Bu sistemin tətbiqi banka hansı faydalar vəd edir? Bu sistem tətbiq edilmədiyi halda, 10 mln.man. mənfəət əldə edən bank 20% dərəcə ilə 2 mln man. mənfəət vergisi ödəyir. 8 mln man. xalis mənfəəti 4 mln. man. dividend ödənişlərinə yönəlsə, səhmdar 10% dərəcə ilə 0.4 mln man. dividenddən vergi ödəyir.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, imputasiya sistemi investora 20 min manat fayda verir. Burada eyni zamanda qeyd etməliyik ki, Fransada əldə olunan 20 min manatlıq faydanı başqa ölkələrin məsələn, Rusiya bazarının yüksək gəlirliyi tam əvəzləyə bilər

və bu baxımdan imputasiya sistemi lazımi effektlər yaratmır. Beləliklə, məsələnin əlavə şərhinə ehtiyac görünmür. Qanunvericilik reallıqları tam nəzərə alıb. Amma problemə belə yanaşmaq bütövlükdə düzgün deyil və vergi nəzəriyyəsindən bəllidir ki, ƏDV istehlaka vergilərin ən təkmil formalarındandır. Nədən hu təkmil forma maliyyə xidmətlərinə tətbiq edilmir? Maliyyə xidmətlərinin ƏDV-yə cəlbı doğrudanmı mümkünsüzdür? Bu sualları cavablandırmaq üçün artıq ətraflı tədqiqatlar aparılır və Teytin tədqiqatları belə araşdırmalara bir nümunədir: “Niyə bank məhsulu maliyyə xidməti ƏDV-dən azad edilməlidir? Vergi nəzəriyyəsində bu azad olunmanın inandırıcı səbəblərini tapmaq çətindir” . Teyt düzgün qeyd edir ki, maliyyə sektoru vergi yükünü daşımağa qabil olduğundan maliyyə xidmətlərinin ƏDV-yə cəlb edilməməsi ədalətsiz və təhrifedicidir [49, s. 93].

Əlbətlə ki, ƏDV tutulan əməliyyatın dəyərinin belə müəyyən olunmasında heç bir yanlışlıq yoxdur. Yəni vergi ödəyicisinin aldığı haqqın məbləği əsasında ƏDV ödəməyi məsələn, 100 min man. traktor alan fermerin 18 min man. ƏDV ödəməsi, daha doğrusu, 100 min manatlıq haqqın məbləği əsasında 18 min man. vergi ödəməsi tamamilə düzgündür. Amma fermer 100 min manatı depozitə yönəldəndə, bank 100 min man. kreditə istiqamətləndirəndə vəziyyət başqalaşır. Çünki bank 100 min man. haqqa iddia edə bilmir, kredit alan təşkilatın da 100 min man. haqq almaq hüququ olmur. Bank da, kredit alan müəssisə də yalnız bu vəsaitlərdən müvəqqəti istifadə hüququna malik olurlar. Beləliklə, məsələnin çox qəliz olduğu aşkar görünür və üstəlik bank fəaliyyəti zamanı konkret kredit konkret depozit hesabına verilmədiyindən məsələ bir qədər də mürəkkəbləşir. Əgər bank əməliyyatlarında belə bir ünvanlılıq olsaydı məsələn, fermerin depoziti hesabına müəssisəyə eyni müddətdə (depozit müddətində) kredit verilsəydi, ƏDV bazası bu konkret marja əsasında depozit faizi ilə kredit faizi arasındakı fərq əsasında müəyyən olunardı.

Ancaq bizə məlumdur ki, bank əməliyyatları minlərlə müxtəlif həcmli və müxtəlif depozitlər qəbulunu, minlərlə müxtəlif həcmli, müddətli, faizli kreditlər verilməsini, hesablaşma xidmətlərinin göstərilməsini və s. birləşdirir. Aydındır ki, bu halda adi ƏDV tutulması metodu qətiyyən tətbiq oluna bilməz. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün inkişaf etmiş ölkələrdə təkcə nəzəri araşdırmalarla

kifayətlənmirlər və bəzi eksperimental tədbirlər də reallaşdırılır. Əlbəttə ki, xarici təcrübənin bu və başqa nümunələri əsasında bank əməliyyatlarının ƏDV-yə cəlbinin hüquqi əsaslarını təkmilləşdirmək olar və belə təkmilləşdirmələr lazımlıdır. Ancaq bank əməliyyatlarının ƏDV-yə cəlbə ilə bağlı hüquqi təkmilləşdirmələr təkcə mürəkkəb texniki problemlərin həllinə yönələn eksperimentlərin nəticəsində istifadədən ibarət deyil. Bu baxımdan kifayət qədər sadə görünən məsələlərin də həllinə ehtiyac vardır.

Yaxın gələcəkdə bəzi əməliyyatların aşağı dərəcələrlə ƏDV-yə cəlbə, uzaq gələcəkdə isə bütövlükdə maliyyə xidmətlərinin ƏDV-yə cəlbə səmərəli hesab edilə bilər. Bank əməliyyatlarından vergitutmanın hüquqi əsaslarının əsas təkmilləşdirmə istiqamətləri qeyd edilənlərdir və kredit sektorunda effektivliyin yüksəlməsi, bank əməliyyatlarının həcmnin genişlənməsi bu təkmilləşdirmələrin reallaşmasını tələb edir. Beləliklə, bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemlərinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsinin əsas xətlərini göstərdik, lakin bir çox məqamlarda təkmilləşmə tədbirlərinin reallaşması zamanı həlli zəruri olan məsələlərə toxunulmadı. Bu baxımdan bəzi əlavə şərtlərə ehtiyac vardır.

Qeyd olunanlardan da aydın oldu ki, bəzi təkmilləşdirmə tədbirlərinin reallaşması yalnız qanunverici dəyişikliklərin qəbul texnikası ilə bağlıdır. Məsələn, məcburi ehtiyat normalarının azaldılması müvafiq qurumun - Mərkəzi Bankın lazımi normativ hüquqi aktlarda dəyişiklikləri təsbit etməsi ilə reallaşa bilər və belə bir dəyişikliyin aparılması zamanı çoxsaylı araşdırılması lazım olan məsələlər üzə çıxır. Yaxud faktoring, forfeyting və s. xidmətlərin ƏDV-yə cəlbə üçün VM-nin 164-cü maddəsində texniki xarakterli dəyişmələrin aparılması lazımdır. Öncə göstərmişdik ki, gəlir və xərclərin uçotunun hesablama metodu əsasında aparılması Vergi Məcəlləsinin bəzi maddələrinə - 130-136-cı maddələrinə dəyişikliklərin edilməsini tələb edir və bu zaman məsələnin bir aspekti - qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin texniki aspekti mövcud olur.

Deməli, kompleks sistemə keçid başqa bir məsələnin həllini də - mənfəət vergisi dərəcəsinin gəlir vergisi dərəcəsinə bərabərləşməsinə və daha dəqiqi, mənfəət vergisi dərəcəsinin gəlir vergisi dərəcəsi ilə aşağı olmasını tələb edir. Bu baxımdan

kompleks sistemə keçidin hüquqi təkmilləşdirmələrin bütöv bir dəstəni tələb etdiyi aydın görünür. Aydın görünür ki, bu halda Vergi Məcəlləsinin VIII fəslinin bir çox maddələrində, xüsusilə 101-ci maddəsində ciddi dəyişikliklər aparmaq lazım gələcək. Bu cəhətləri təhlil edərkən, vergi qanunvericiliyində öz-özlüyündə mövcud olan bir boşluğu da qeyd etmək gərəkdir. Vergi Məcəlləsinin VIII fəslinin - fiziki şəxslərin gəlir vergisinə aid olan fəslinin 99-cu maddəsi faiz gəlirini, dividend gəlirini və s. muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir kimi təsbit edir [4. s.131]. Əlbəttə ki, belə bir yanaşma yanlış deyil. Ancaq bu gəlirlərdən vergi tutulması məsələsi isə hüquqi həllini başqa bir fəsildə X fəsildə tapır və bu cəhəti bir texniki uyğunsuzluq hesab etmək olar. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşmaq artıq gərəklidir. Qanunvericilik gəlirlə mənfəət, gəlir vergisi ilə mənfəət vergisi arasında dəqiq sədlər çəkməlidir və nəzərə alınmalıdır ki, depozit üzrə faizi hüquqi və ya fiziki şəxs əldə edərsə, alınan məbləğ mənfəət deyil, gəlirdir. Mağaza hüquqi və ya fiziki şəxsə məxsus olsa, belə satışdan daxilolmalarla xərclər arasındakı fərq mənfəətdir. Əlbəttə ki, qanunvericilikdəki belə bir uyğunsuzluğu çox kiçik bir texniki qüsurlar hesab etmək olar, lakin kompleks sistemə keçid belə kiçik texniki məsələlərin həlli ilə reallaşmır. Bu sistem faiz gəlirlərindən 101-ci maddənin tələbləri əsasında vergi tutulmasını, ardıcıl olaraq Məcəllənin 123-cü maddəsinə köklü dəyişiklikləri tələb edir. Bu müxtəsər təhlildən aydın oldu ki, bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb etmə sistemlərinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi məsələsi bəzi hallarda sadə və həlli asan olmur. Bu baxımdan hüquqi müstəvidə həll olunmalı digər bir məsələni də sadəcə hesab etmək olmaz. Biz öncə müasir maliyyə sisteminin, o cümlədən kredit sisteminin kifayət qədər qloballaşdığını vurğulamış və qeyd etmişdik ki, bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sisteminin güzəştli olması xarici kredit resurslarının ölkəyə sürətli cəlbinə yardım edir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, bir çox ölkələr xarici maliyyə resurslarının cəlbini üçün təkə bank əməliyyatları üzrə güzəştli vergilərin tətbiqi ilə məhdudlaşmırlar. Məsələn, Avstriyada bank əmanətləri üzrə faiz gəlirlərindən 20% dərəcələrlə vergi tutulur. Ancaq ikitərəfli vergi sazişləri qeyri-rezidentlərin faiz gəlirlərinin vergidən tam azad edilməsinə imkan yaradır. Belə bir

sazişlər bağlanmayan ölkələrin rezidentlərinin faiz gəlirlərindən isə 25%-li dərəcələrlə vergi tutulur [84, s.288-290].

3.2 Kredit təşkilatlarının effektivliyinin yüksəldilməsi məsələləri

Korporativ menecment prosesinin məqsədlər müəyyənləşməsi, müəyyən edilən məqsədlərin gerçəkləşməsinin planlaşdırılması, planların icra edilməsi, alınan nəticələrin təhlili mərhələlərindən, bir-birilə sırf qarşılıqlı əlaqələrdə olan mərhələlərdən ibarət olduğu bəllidir. Bundan başqa məlumdur ki, “maliyyə ... sahibkarlıq sisteminin özül daşdır. Buna görə də maliyyə idarəçiliyi firmaların ... rifahı üçün həyati vacib əhəmiyyət kəsb edir” [46, s 26].

Apardığımız təhlillərdə bir çox nəzəri mənbələrə istinadən maliyyə menecmentinin əsas məqsədinin korporasiyanın dəyərini yüksəltmək olduğunu və vergi menecmentinin də maliyyə idarəetməsinin tərkib elementlərindən birini təşkil etdiyini qeyd etmişik. Eyni zamanda göstərilib ki, vergi menecmentinin mahiyyətini “vergi ödəyicisinin öz vergi öhdəliyini maksimal ixtisar etməsi üçün bütün qanuni vasitə, üsulların ... tətbiq edilməsi” təşkil edir [70, s.96].

Beləliklə, bir daha göstərildi ki, kredit təşkilatlarında vergi menecmenti maliyyə menecmentinin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərməli və əsas məqsədi qanunvericilik daxilində vergi ödənişlərinin minimallaşdırılması olmalıdır.

Biz öncəki araşdırmalarda ölkə kredit sektorunda maliyyə menecmentinin, o cümlədən vergi menecmentinin yüksək korporativ standartlara tam uyğun olmadığını qeyd etmişdik. Aydındır ki, kredit təşkilatlarında vergi menecmentinin effektivliyinin yüksəldilməsinin əsas xəttini bütövlükdə maliyyə menecmentinin korporativ standartlara tam uyğunlaşması təşkil edir. Bu cəhət kredit təşkilatlarında vergi menecmentinin səmərəliliyinin artırılması baxımından prinsipial bir məqamdır, ancaq maliyyə menecmentinin korporativ idarəetmə standartlarına tam uyğunlaşması məsələlərinin ətraflı təhlili bizi tədqiqat obyektindən qismən uzaqlaşdırır. Buna görə də vergi menecmentinin effektivliyinin yüksəldilməsi məsələlərinin araşdırılmasında korporativ idarəetməyə keçid problemlərini hərtərəfli təhlil etmək

məqsədəuyğun deyil, ancaq araşdırmalar, şübhəsiz ki, korporativ idarəetmənin ümumi prinsiplərinə əsaslanacaq.

Beləliklə, əvvəlki paraqrafda göstərdiyimiz kimi, kredit təşkilatlarının vergi menecmenti vergi öhdəliklərini bu təşkilatın dəyərini maksimallaşdırmağa imkan verən əsasda minimallaşdırmalıdır. Korporativ menecmentin ümumi sxemindən çıxış etsək, məqsəd bəllidir. Bu məqsədin reallaşmasının ən mühüm istiqamətlərindən biri bütövlükdə kredit təşkilatının qeydiyyatdan keçmə yeri ola bilər. Məsələn, xarici ölkələrin vergitutma praktikasından bəllidir ki, Kiprdə bəzi ofşor korporasiyalar, həmçinin xaricilərə məxsus və Kipr ərazisindən kənarda iş görən müəssisələr 4.25% mənfəət vergisinə cəlb olunurlar [73].

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Vergi Qanunvericiliyi bu baxımdan kifayət qədər sərt mövqedədir və ölkə daxilində yalnız sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri üçün regional güzəştlər Bakı şəhərində 4%-li, digər şəhər və rayonlarda 2%-li dərəcələrin tətbiqi nəzərdə tutulur (VM. maddə 219.2). Bu güzəşt kredit təşkilatlarına aid deyil və VM-nin 218.2-ci maddəsində bildirilir ki, kredit təşkilatlarının sadələşdirilmiş sistem tətbiq etmək hüququ yoxdur.

Məcəllənin 128-ci maddəsi başqa bir istiqamətdə belə güzəştlərdən istifadə imkanına çəpər çəkir və bu maddədə göstərilir ki, rezident güzəştli vergi tutulan ölkədə qeyri-rezidentin səhmlərinin 20 %-dən çoxuna malikdirsə, bu gəlir onun vergi tutulan gəlirinə daxil edilir. Deməli, “Rabitə Bank” İsraildəki hər hansı investisiya fondunun 90% səhminə malik olsa və buna görə də İsraildə 10%-li dərəcə ilə vergiyə cəlb edilsə, yenidən Azərbaycan dərəcələri ilə vergiyə cəlb olunacaq.

Qeyd edilən cəhətlərdən aydındır ki, vergi menecmentinin 2-ci və ən əsas mərhələsinin - vergi planlaşdırılmasının birinci pilləsində kredit təşkilatının vergitutma baxımından imtiyazlı təsis və fəaliyyət yerinin seçilməsi pilləsində çox əhatəli təhlillərə ehtiyac olmur. Ancaq həm də qeyd etmək gərəkdir ki, kredit təşkilatlarındakı vergi menecmenti hətta ən güzəştə qanunvericiliyin daxilində də bu amili dəyərləndirməlidir. Bundan başqa, global maliyyə bazarlarına güclənən integrasiya yəni ölkənin kredit təşkilatlarının perspektivində bu bazarlarda fəal iştirak imkanları da nəzərə alınmalıdır.

Vergi planlaşmasının ikinci pilləsini kredit təşkilatının fəaliyyət ərazisində - Azərbaycan Respublikasında bank əməliyyatlarına verilən vergi güzəştlərinin və başqa güzəştlərin təhlili hesab edilə bilər və müxtəlif mənbələrdə də məsələyə belə yanaşılır. Belə ki, İ.M, Aleksandr "...güzəştli vergitutmadan maksimal tam istifadə imkanlarının öyrənilməsini..." vergi planlaşdırılmasının mühüm mərhələsi hesab edir [33, s. 162]. Yevstiqneyev də məsələyə eyni cür yanaşır [70, s. 99].

Kredit təşkilatlarında vergi menecmentinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından vergi planlaşdırılmasının növbəti bir mərhələsində təşkilatın fəaliyyəti vergi güzəştləri baxımından təhlil olunur və qeyd olunmalıdır ki, bu mərhələ mühüm və mürəkkəb bir pillə hesab edilə bilər. Biz öncə göstərdik ki, bank əməliyyatlarının çoxsaylı növləri vardır və vergitutma baxımından bu növlər arasında fərqlər mövcuddur. Göstərildi ki, bir çox əməliyyatla məsələn, depozit, kredit və s. əməliyyatlar üzrə ödənilmir, amma bəzi əməliyyatlar məsələn, qiymətlilərin saxlanca qəbulu ƏDV-yə cəlb olunur.

Effektiv vergi menecmentinin növbəti mərhələsində isə vergi portfelini nəzərə alan qiymətləndirmələrin müxtəlif alternativ layihələr üzrə qiymətləndirilmələrin maliyyə menecerinə təqdim olunması, maliyyə meneceri və başqa idarəetmə rəhbərləri ilə müzakirə aparılması və ilkin qərarlar qəbuludur.

Şübhəsiz ki, prosesin növbəti mərhələləri qəbul edilən ilkin qərarlara uyğun vergi təqviminin tərtibi, vergi ödənişlərinin mənbələrinin müəyyən edilməsidir.

Başqa bir mərhələdə vergi yükünün optimallaşdırılması üçün seçilən sxemi iqtisadi qiymətləndirilməsi olmalıdır və proses effektiv vergi menecmentinin təşkilinin ən mühüm, ən vacib elementidir.

Bu mərhələdə planlaşdırılan maliyyə göstəricilərinə vergi ödənişlərinin təsiri kompleks qiymətləndirilməli, bir sıra maliyyə əmsalları məsələn, satışların rentabelliği, aktivlərin rentabelliği göstəriciləri həm ümumi qaydada, həm də modifikasiya edilmiş formada müəyyənləşdirilməli və təhlil olunmalıdır. Belə ki, maliyyə ədəbiyyatlarından bəllidir ki, adi qaydada $M\Theta = EB\dot{I}T$ satışların həcmi, modifikasiya edilmiş formada isə məxalis mənfəət / satışların həcmi düsturu əsasında hesablanır [28, s.75-76]. Kredit təşkilatlarında vergi menecmenti reallaşdırılarkən,

şübhəsiz ki, hər iki istiqamət üzrə təhlil vacibdir. Çünki vergi öhdəliklərinin müxtəlif alternativlər üzrə müəyyən edilməsi zamanı iki göstərici arasında fərqlər yaranması ehtimalı mövcud ola bilər. Məsələn, bir alternativ üzrə bank il ərzində 10 mln manatlıq əməliyyatlar aparmağı, 2 mln. manat vergitutma və faiz ödənişlərinə qədərki mənfəət EBİT (Earning Before interests and Taxes) əldə əməyi planlaşdırar. Xalis mənfəətin isə 1,8 mln. manat olacağı nəzərdə tutular. Deməli, $M\Theta=2,0/10,0=0,2$. $M\Theta_{Ay}=1.8/10.0=0.18$ olacaq.

İkinci alternativdə bank əməliyyatlarının həcmi 11 mln. manata, EBİT-i 2.3 mln. manata, xalis mənfəəti isə 1.9 mln. manata çatdırmağı planlaşdırır və şübhəsiz ki, xalis mənfəətin planlaşdırılması zamanı vergitutmanın bütün aspektləri vergi güzəştləri və s. hər iki halda nəzərə alınır. Aydındır ki, ikinci alternativ üzrə $M\Theta=2,3/11.0=0,21$ olacaq. Ancaq $M\Theta_m=1.9/11.0=0.17$. Beləliklə, əslində ikinci alternativin üstün görünən göstəricilərini vergitutma nisbətən təşhif edir və əslində ikinci alternativin kredit təşkilatının dəyərini daha çox yüksəldəcəyi şübhəli görünür. Vergi menecmentinin bu mərhələsi korporativ maliyyə təhlillərinin təkcə bu məqamları ilə məhdudlaşmır. Əlbəttə ki, kassa planlaşdırılmasının vergi təqvimini ilə uzlaşdırılması kimi məsələlər də belə bir idarəetmənin tərkib hissəsi olmalıdır. Ancaq nə bülövlükdə korporativ maliyyə menecmenti, nə də vergi menecmenti bu məqamların təhlili ilə başa çatmır və bəllidir ki, korporasiyaların dəyərinin yüksəlməsi həmişə investisiya qoyuluşlarına “gələcəkdə daha böyük məbləğ əldə etmək üçün bu gün əldə olan pul vəsaitindən ayrılmağa” bağlıdır [76.s.3]. Eyni zamanda məlumdur ki, “dəyər yalnız qəbul edilən qərar üzrə gəlir xərcdən yüksək olanda yaranır” [83, s. 100]. Yəni istənilən korporasiyanın dəyəri investisiyaların effektivliyindən asılı olur və bu effektivlik müxtəlif metodlarla xalis cari dəyər, daxili mənfəət norması, rentabellik indeksi və s. göstəricilərlə müəyyən olunur.

Kredit təşkilatlarında və ümumiyyətlə, korporativ sektorda vergi idarəetməsinin praktik nöqteyi-nəzərdən üç pillədən etibarlı vergi uçotunun təşkili, vergi hesablamalarının düzgünlüyünə nəzarət, mövcud qanunvericilik çərçivəsində vergilərin minimallaşdırılması pillələrindən ibarət hesab etmək də şübhəsiz ki, doğru deyil və əslində, korporativ idarəetmənin fundamental məsələləri ilə sadə texniki

məsələləri qarışdırmaqdır [70, s. 103]. Bu baxımdan - müəssisənin, daha doğrusu, korporativ sektorun vergi menecmentinin təşkili baxımından məsələyə Yişnevski nisbətən düzgün yanaşır və onun yanaşması məsələnin korporativ idarəetmə səviyyəsində təsviri cəhdi sayıla bilər [71, s.334]. Kredit təşkilatının effektiv vergi menecmentinin növbəti bir mərhələsi son vergi təqviminin hazırlanması hesab oluna bilər və şübhəsiz ki, bu təqvim təşkilatın kassa planına uyğun, kassa planı daxilində tərtib olunmalıdır. Effektiv vergi menecmenti prosesinin sonuncu mərhələsini isə seçilmiş vergi ödənişi variantı daxilində kredit təşkilatının dəyərinin artımının qiymətləndirilməsini saymaq mümkündür və bu zaman yenə də korporativ maliyyə metodları - məsələn, “Du Pont” faktorial təhlil metodu əsasında qiymətləndirmələr aparmaq olar. Beləliklə, korporasiyalarda, o cümlədən kredit təşkilatlarında vergi menecmentinin effektivliyini yüksəltmək — yüksək korporativ idarəetmə standartlarına çatdırmaq üçün sadalanan məsələlərin həlli gərəkdir və təklif olunan vergi menecmenti prosesinin mərhələləri sxemindən belə göründü ki, bəzi texniki məsələlər — ödəniş üçün vergilərin hesablanması, vergi ödənişlərinin büdcəyə köçürülməsi və s.-nin vergi menecmentinə aidiyyəti yoxdur. Əlbəttə ki, belə iddialar tam yanlış olardı və şübhəsiz ki, bu məsələlər də vergi menecmentinin həll etməli olduğu işlərdir.

Ancaq qeyd etməliyik ki, korporativ vergi menecmentinin, həmçinin kredit təşkilatlarının vergi menecmentinin effektivliyinin təminatı üçün vergi idarəetməsinin bir-birini tamamlayan, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki pilləyə - strateji vergi menecmenti və texniki idarəetməsi pillələrinə bölgüsü labüddür. Strateji vergi menecmenti maliyyə təhlili və panlaşdırılmasının tərkib hissəsi kimi həyata keçirilməlidir və bu barədə yuxarıda müfəssəl məlumatlar verildi.

3.3 Bank əməliyyatlarında vergi tutmanın xarici təcrübələrinin təhlili

Müasir, daha səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması gərgin və yaradıcı iş tələb edir. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, səmərəli vergi sisteminin yaradılması prosesində beynəlxalq nailiyyətlərin qazanılması təcrübəsindən istifadə imkanlarına diqqət yetirək. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi araşdırmalarda inışaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə səmərəli vergi siyasətinin qurulmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədlə dissertasiya işində də ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Almaniya, Fransa, Yaponiya, Çin, Braziliya kimi dövlətlərdə formalaşmış və reallaşdırılmış vergi sistemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılacaqdır. Burada qarşıya qoyulmuş vəzifə, təcrübəsi öyrənilən ölkələrdə vergiqoyma sisteminin formalaşması prosesinin milli əlamətlərinin araşdırılmasından ibarətdir. ABŞ-ın vergi sistemi, uzunmüddətli tarixi təcrübəyə əsaslansa da mürəkkəb struktura malikdir. Bu isə federal quruluşa malik olan ABŞ-ın idarə edilməsi prosesinin özünün tələblərindən irəli gəlir. Daha dəqiq desək, ABŞ-da dövlət hakimiyyətinin idarə edilməsinin üç pilləli quruluşu ilə əlaqədar olaraq, vergi sisteminin fəaliyyəti də üç səviyyədə reallaşdırılır: federal vergilər, ayrı-ayrı ştatların vergiləri və yerli vergilər. Hər bir idarəetmə səviyyəsi öz vergiqoyma sisteminə və vergi orqanlarına malikdir. Federal səviyyədə gəlir və satış vergisi, bələdiyyə səviyyəsində isə ərazi vergiləri geniş tətbiq edilir. Transfərtlər və yaxud da subsidiyalar, mahiyyət etibarilə federal büdcədən şatlara və bələdiyyələrin büdcəsinə doğru hərəkət etməsinə baxmayaraq, bütün səviyyələrdə tətbiq olunur. ABŞ-ın vergi sisteminə xas olan əsas əlamət ondan ibarətdir ki, eyni bir vergi növündən paralel olaraq istifadə olunur. Məsələn, əhalinin gəlir vergisi üç pillədə, əmlak vergisi iki pillədə, korporasiyaların, firmaların və müəssisələrin mənfəət vergisi üç pillədə ödənilir. ABŞ-da fiskal funksiyaları yerinə yetirən müasir vergi sistemi, ancaq federal, ştatlar və yerli orqanların büdcəsinin gəlirlərini təmin etmir, o eyni zamanda, iqtisadiyyatın ümumi inkişafının stimullaşdıran tənzimləyici bir alət kimi çıxış edir. Çünki iqtisadi siyasətin gerçəkləşdirilməsində büdcə gəlirlərinin təmin edilməsi və onların xərclənməsi istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi Amerika dövlətçiliyinin

möhkəmləndirilməsində mərkəzi həlqə rolunu oynayır. ABŞ-da federal büdcəyə yönəldilən vergilər əsasən iri həcmli olduğu üçün, onun stabil qaydada daxil olması təmin edilir. Məsələn, gəlir vergisinin 38 faizi, sosial sığorta ayırmaları üzrə vergilərin 28 faizi və s. Federal büdcə dövlət gəlirləri və xərclərinin 70 faizdən çoxunu özündə cəmləşdirə bilir. Bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinə görə dünya ölkələrinin önündə gedən ABŞ-da sahibkarlığın inkişafı üçün maksimum liberal mühitin yaradılmasına baxmayaraq, dövlətin bu sahəyə birbaşa müdaxiləsi, Amerika iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin təsərrüfat mexanizminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi formalaşmışdır. Vergilər və maliyyə mexanizmləri ABŞ iqtisadiyyatının aparıcı tərkib hissəsi olan sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas aləti kimi daha üstün rola malikdir. Federal büdcənin gəlirlərinin əsas hissəsini fiziki şəxslərin, hüquqi şəxs statusu olmayan fərdi müəssisə və ortaqların ödədikləri gəlir vergisi təşkil edir. Federal büdcənin gəlirlərinin tərkibində fiziki şəxslərin gəlir vergisi xüsusi paya malik olmaqla birinci yerdə, sosial sığorta ayırmaları üzrə vergilər isə ikinci yerdədir. [13, 124] Bank əməliyyatlarında vergiqoyma obyektinə əsasən şəxsi gəlir təşkil edir. Bu zaman şəxsi gəlirin hesablanması vergi ili ərzində əldə edilmiş ümumi gəlirdən xərcləri və mövcud vergi qanunvericiliyi əsasında vergiqoymadan azad edilən minimum məbləğ çıxılmaqla aparılır. Eyni, zamanda, ər-arvadın gəlirləri onların arzusu ilə birlikdə və yaxud ayrı-ayrılıqda vergiqoymaya cəlb edilə bilər. 14 yaşa kimi uşaqların qeyri-əmək gəlirləri isə onların valideynlərinin hesabına vergiqoymaya cəlb edilir. Vergi bazası aşağıdakı qaydada hesablanır:

1) İlk növbədə, aşağıdakı ümumi məcmu gəlirlər hesablanır: əmək haqqı və əmək fəaliyyətinə görə digər ödənişlər, pensiya və təqaüdlər, alimentlər, qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər, bonuslar, renta, royalti, hədiyyələrin dəyəri, mükafatlar, fermer gəlirləri, sosial müavinətlər, daşınmaz əmlakdan əldə edilən gəlirlər və s. 2) Ümumi məcmu gəlirdən vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş güzəştlər, istehsal və ticarət xərcləri, qiymətli kağızların satışından ziyanlar, renta və royaltinin alınmasından əmələ gələn xərclər, sosial sığorta ödəmələri, alimentlər, avans ödəmələri və sair xərclər çıxılır; 3) Ümumi məcmu gəlirdən aşağıdakı normativ tutulmalar çıxılır:

ümumi vergi tutulmayan minimum (2000 dollar) və vergi ödəyicisinin himayəsində olmaya görə vergitutulmayan minimum məbləğ, güzəştlər (subay və ya tək şəxs üçün 2000 dollar, ailə cütlüyü üçün 5000 dollar, ailə başçısı üçün 4700 dollar), yeni yaşayış yerinə köçməklə əlaqədar xərclər, sosial səciyyəli ödəmələrin hissələri, təbii fəlakətdən dəymiş ziyan, səhiyyə xidmətləri üçün məqsədli xərclər, ixtisas artırma ilə əlaqədar xərclər, ezamiyyə xərcləri və s. güzəştlər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan gəlirin 50 faizdən çox hissəsinin tutulmasına icazə verilmir. Gəlir vergisi ABŞ-da proqressiv üsulla tutulur. Bu vergi qaydasının reallaşdırılması 5 dərəcə (15; 29; 31; 36; 39,6) üzrə gerçəkləşdirilir. Beləliklə, göründüyü kimi ABŞ-da gəlir vergisinin fərqli hesablama qaydası mövcuddur. Hər bir ştatda, bu vergi növü üzrə müxtəlif güzəştlər tətbiq edilir. Fikrimizcə, Azərbaycanda da zəif inkişaf etmiş regionlar üzrə bu təcrübədən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. ABŞ-da korporasiyaların, ancaq xalis mənfəəti son vergitutma obyektı olaraq vergiyə cəlb etmənin əsas prinsip olaraq qalmaqdadır. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, reallaşdırılan vergi islahatları mənfəətdən tutulan verginin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmışdır. Hazırda bank vergiləri sırasında daxil edilən mənfəət vergisinin ən yüksək səviyyəsi ABŞ-da 35 faizdir. Bu verginin 85 faizi federal səviyyədə, 15 faizi isə yerli səviyyədə tutulur. Mənfəət vergisinin tutulması sahəsində bir sıra ödəyicilər böyük güzəştlərə malikdirlər. Bunlara kiçik və orta müəssisələr, kiçik biznesə vəsait sərf edən sərmayəçilər, fermer təsərrüfatları aid edilir. Əmlak vergisinin ödəyiciləri bütün subyeklərdir, o, 0,5-5 faiz səviyyəsində dəyişir. Bağışlanan və vərəsəlik yolu ilə keçən əmlakdan tutulmalı olan vergilər isə mütərəqqi şkala (17 şxkla) üzrə gerçəkləşdirilir. Onun ən yüksək səviyyəsi 55 faiz, ən aşağı səviyyəsi isə 18 faizdir. Sosial sığorta ayırmaları ABŞ-da böyük paya malik olan vergi növüdür. Onu həm iş verənlər, həm də iş qüvvəsini satanlar ödəyirlər. Ödəmə prosesində tərəflərin payı bərabərdir. İllik büdcənin tərtibi zamanı, onun həcmi dəyişə bilər. Aksizlər də ABŞ-da tutulan vergi növlərindən biridir. Onun 90 faizi şərab və tütün məhsullarından, qalan 10 faizi isə benzin, kibrit, telefon xidməti, avtoxidmətlər və s. məhsullara tətbiq edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonlarında ABŞ-da vergi islahatları iki mərhələdə 1981 və 1986-cı illərdə həyata keçirilmişdir. ABŞ-da federal vergi

yığımlarının idarə edilməsi ilə Daxili Gəlirlər Xidməti və Gömrük Bürosu məşğul olur. Vətəndaşların məhkəmədə kənar izlənməsi ilə əlaqədar, kifayət qədər geniş hüquqlara malik, Daxili Gəlirlər Xidmətinin özünün müstəqil istintaq aparatı vardır. Bu xidmət orqanı mütəmadi olaraq vergidən yayman vergi ödəyicilərinin mülkiyyətini, o cümlədən, daşınmaz əmlakını müsadirə etmək səlahiyyətlərinə malikdir. Bununla yanaşı, ümumi əsaslarla Daxili Gəlirlər Xidmətinin hər hansı bir hərəkətinə məhkəmə qaydasında etiraz edilə bilər. Bu cür məsələlərin araşdırılmasını ilkin mərhələdə xüsusi vergi məhkəməsi yerinə yetirir. Vergi ödəyicisinə, qanun bir çox hüquqlar verməklə eyni zamanda, onların maraqlarını kifayət qədər qoruya bilir. Vergi ödəyicisinin vergi sənədlərinin tərtibi zamanı vergi orqanlarından pulsuz informasiya və yardım almaq hüququ vardır. Daxili Gəlirlər Xidməti hər il vergilərin ödənilməsi ilə əlaqədar müxtəlif məsələlərdən ibarət olan 100-dən artıq pulsuz təlimatlar toplusunu buraxır. Bu topluslardan biri - Publication 910, Orde to Free Max Servies - IRS pulsuz xidmətləri və nəşrləri özündə əks etdirən mükəmməl bir kataloqdur.

ABŞ-ın vergi orqanlarının təşkilatı strukturu funksional əlamətlərə əsasən qurulmuşdur. Operativ funksiyalar yerli səviyyədə mərkəzləşdirərək, regional və dairə bölmələri vasitəsilə həyata keçirilir. Normativ funksiyalar Vaşinqtonda Kolumbiya dairəsində yerləşən məruzəsi idarəetmə aparatında birləşdirilmişdir. ABŞ-ın vergi orqanlarında vergi qaydaları ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsini bir sıra institutlar yerinə yetirirlər. Daxili Gəlirlər Xidmətinin icra komitəsi qərar qəbuletmə və siyasətin forlaşdırılması üzrə vergi xidmətinin əsas orqanıdır. Bu orqan ən yüksək səviyyədir və vergi siyasətinin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirərək xidmətin inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirir. Daxili Gəlirlər Xidmətinin təşkilatı strukturu iki: milli və regional səviyyədən ibarətdir. Direktorlar Şurası - Daxili Gəlirlər Xidmətinin ümumi iclasıdır. Direktorlar şurası mühüm məsələləri nəzərdən keçirir, icra komitəsinin müzakirəsinə veriləcək inkişaf strategiyasını hazırlayır. Bundan başqa, daxili gəlirlər xidmətinin yanında müşavirə orqanı kimi rəhbərliyin məsləhətçilər qrupu fəaliyyət göstərir. Bu qrupa, xarici təşkilatların nümayəndələri, təcrübə keçən vergi orqanları, korporasiya rəhbərləri, dövlət agentlikləri, görkəmli

hüquqşunaslar və digərləri daxil olur. Bu qrup ABŞ-ın vergi xidməti və ictimaiyyəti arasında vergi inzibatçılığı və idarə edilməsi ilə bağlı olan aktual məsələlərin müzakirəsini həyata keçirir, ictimai təşkilat funksiyasını yerinə yetirir. Milli səviyyədə Daxili Gəlirlər Xidmətinin Kolumbiya dairəsinin, Vaşinqtonda öz baş idarəsi (mərkəzi aparatı) vardır ki, o da aşağıda ki, funksiyaları yerinə yetirir: ərazi bölmələrinin icrasına veriləcək operativ fəaliyyət proqramını planlaşdırır (məsələn, vergi yoxlamalarının aparılması planı, əsas məlumatlar sisteminin əldə edilməsi və işlənməsi, məlumatların yüklənməsi və proqram məsələlərinin təhlili əsasında regionlar arasında heyətin təyin edilməsi), ərazi bölmələri tərəfindən yerinə yetirilən proqramların vəziyyətini qiymətləndirilir, Konqres, ştatların və xarici dövlətlərin vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri ilə əlaqə saxlayır, bilavasitə kompüter mərkəzinə rəhbərlik edir. Regional səviyyədə hazırda yeddi dairə (onların sayını beşə qədər azaltmaq planlaşdırılır) mövcuddur. Onlar aşağıdakı funksiyaları: milli səviyyədə işlənmiş proqramların həyata keçirilməsi və milli siyasətin reallaşdırılmasını, öz regionunda hesabat verməli olan orqanların (vergi ödəyicilərinə xidmət mərkəzlərinin) əlaqələndirilməsini, onların fəaliyyətinə rəhbərliyi və nəzarəti həyata keçirirlər. ABŞ-da direktorların başçılıq etdiyi idarələr, adətən, iri şəhərlərdə yerləşmiş (hər bir ştatın minimum I rayon şöbəsi vardır) 63 rayon şöbəindən ibarətdir. Hər bir rayonda isə əhalinin sayı və müəssisələrin cəmləşməsinə uyğun olaraq bir neçə kiçik idarə təşkil edilmişdir. Bu şöbələrin işinə vergi ödəyicilərinə xidmət göstərmək (onlara informasiyalar, məsləhətlər vermək, vergi blankları və çap materialları təqdim etmək), vergi bəyannamələrinin və digər müvafiq vergi sənədlərinin yoxlamalarını keçirmək, vergilərin yığılması, regional hüquq idarəsinin ümumi nəzarəti altında dairə hüquq məsləhəti xidmətini həyata keçirmək, vergidən yayınan vergi ödəyicilərlə bağlı məlumat sistemini idarə etmək kimi fəaliyyət sahələri daxildir. Vergiqoymanın elmi əsaslarla formalaşdırılması prinsipləri böyük Britaniyada təşəkkül tapmışdır. Böyük Britaniyanın müasir vergi sisteminin formalaşmasında keçmiş olduğu mürəkkəb yol və qazandığı zəngin təcrübə beş vergi növünün meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu vergi növlərinə gəlirlərə qoyulan birbaşa vergilər (gəlir vergisi, kapital vergisi, miras vergisi), vasitəli vergilər (əlavə

dəyər vergisi, aksizlər), yerli vergilər (daşınmaz əmlak vergisi, işgüzar fəaliyyətə tətbiq edilən vergilər) və digər vergilər aiddir. Burada vergilər arasındakı nisbət xüsusilə maraq doğurur. Böyük Britaniyanın ümumi vergi daxilolmalarında birbaşa vergilər 45,9 faiz, vasitəli vergilər 31,4 faiz, yerli büdcələr üzrə vergilər 9,6 faiz, işgüzar fəaliyyətdən vergilər 7,4 faiz və digər vergilər isə 5,7 faiz təşkil edir [19, s.173]. Yaranma mənbəyindən asılı olaraq gəlir vergisi Böyük Britaniyada hissələrə bölünməklə (əmək haqqı, dividendlər, renta və s.) sedulyar qaydada tətbiq olunur. Hər bir sedul xüsusi qaydada, yəni vergiyə cəlb olunma prosesi mənbədə gəlirə nəzarət etməklə, həyata keçirilir. Hazırda beş sedul (qrafik) qüvvədədir, onların bəziləri isə daha bir neçə gəlir növləri üzrə bölünür. Gəlir vergisi, qanunla icazə verilən güzəşt və imtiyazlar çıxılmaqla, illik məcmu gəlirdən tutulur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gəlir qazanılmış və investisiya edilmiş (qazanılmamış) növlərə ayrılır. Böyük Britaniyada gəlir vergisinin hazırki forması, əsasən, 1965 -1973-cü illərdə reallaşdırılan islahatlar nəticəsində təşəkkül tapmışdır. 1965-ci ilə qədər gəlir vergisini həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər, o cümlədən korporasiyalar, ödəyirdi. Korporasiyalara ayrıca mənfəət vergisi tətbiq olunandan sonra gəlir vergisinin əhatə dairəsi vətəndaşların şəxsi gəlirləri səviyyəsində məhdudlaşdırılmışdır. Gəlir vergisi sahəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb olan islahatlara 1973-cü ildən başlanmış, nəticədə qazanılmış və investisiya gəlirləri vahid tarif dərəcələrinə uyğun olaraq vergiyə cəlb olunmuşdu. Bu qaydalara uyğun olaraq formalaşan gəlir vergisinin hesablanması onun yığım mexanizmini təkmilləşdirməyə və sedulların (qrafiklərin) istiqamətini əsaslı şəkildə dəyişməyə şərait yaratmışdır. Vahid vergi dərəcələrinin tətbiqi vergi güzəştlərinin reallaşdırılması üçün də əlverişlidir. Gəlirin mənbəyindən asılı olmayaraq bütün vergi ödəyicilərini əhatə edən şəxsi və ailə başçısının vergiyə cəlb olunmasında tətbiq olunan ailə güzəştləri, universal olduğu üçün, ən vacib güzəşt hesab olunur. Şəxsi və ailə güzəştlərinin miqyası, pərakəndə qiymətlərin artım indeksi nəzərə alınmaqla, mexaniki olaraq yenidən dəqiqləşdirilir. Xüsusi hallarda, zərurət yarandıqda. parlament hökumətin təklifinə əsasən güzəştlərin miqyasını məhdudlaşdırmaq və dondurmaq səlahiyyətinə malikdir. Bu ölkədə gəlir vergisinin üç dərəcəsi tətbiq edilir: 1920 funt sterlinqədək gəlir 10 faizlə, 1921-dən

29900 funt sterlinqədək gəlir 22 faizlə, 29900 funt sterlinqdən yuxarı gəlir isə 40 faizlə vergiyə cəlb olunur. Korporasiyaların mənfəətindən tutulan verginin dərəcəsi son on il ərzində 52 faizdən 30 faizədək azaldılmışdır. Kiçik biznesə isə 19 faizlik güzəştli vergi dərəcəsi tətbiq olunur. Əsas meyar kimi, əldə edilən mənfəətin həcmi çıxış edir. Belə ki, o müəssisələr kiçik müəssisələrə aid edilir ki, onların illik mənfəəti 300 min funt sterlinqə qədər olur. Kapital artımından tutulan vergi xüsusi kapital aktivlərinin satışı zamanı əldə edilən gəlirlərə tətbiq edilir (şəxsi avtomobillər, mənzil, milli əmanət sertifikatı və istiqrazları və s.). Bu vergi növünün tətbiqinin məqsədi möhtəkirlik səciyyəsi daşıyan sövdələşmələrin sayını və gəlirlərin səviyyəsini məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Əmlakın bazar və satınalma qiymətləri arasındakı fərq gəlirin miqdarını təşkil edir. Əgər vergi ödəyicisi fiziki şəxs olarsa ən yüksək dərəcə, korporasiyalara isə müəyyən edilmiş mənfəət vergisinin əsas dərəcəsi tətbiq olunur. Təqaüd və müavinətlərə yönəldilən sosial sığorta ödəmələri də birbaşa vergilərə aid edilir. Bu ödəmələr aşağıda qeyd olunan qruplardan biri üzrə keçirilir. Birinci (əsas) qrupa, muzzla işləyənlər və onları işə götürənlər aiddir. İkinci qrupa, müstəqil fəaliyyət göstərən şəxslər daxildir. Üçüncü qrupu, işləməyən və ya birinci iki qrupa daxil olmayan vətəndaşların könüllü ödəmələri təşkil edir. Dördüncü qrupa, müstəqil fəaliyyət göstərən və gəliri müəyyən həddən artıq olanlar aid edirlər. Vəsitəli vergilərdən ən əhəmiyyətli əlavə dəyər vergisidir. Gəlir vergisindən sonra ikinci yeri tutan ƏDV-nin payı büdcə daxilolmalarında 17 faizə bərabərdir. . Ondan aşağıdakı mal və xidmət növləri azaddır: ərzaq malları, kitablar, dərmanlar, ixrac və idxal malları, yaşayış üçün istifadə olunan yanacaq və elektrik enerjisi, su və kanalizasiya haqqı, yaşayış evlərinin inşası, nəqliyyat xidmətləri, uşaq geyimləri, habelə poçt və maliyyə xidməti, sığortalama və ritual səviyyəli xidmətlər. Büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında əsas yeri federal vergilər tutur. Qraflıqların və şəhərlərin yerli büdcələrinin formalaşmasının 70-90 faizini federal büdcədən ayrılan təxsisatlar təşkil edir. Məsələn, Uortinq şəhərinin büdcəsi 1993-cü ildə 35 milyon funt sterlinqə bərabər idi. Bu məbləğin 70 faizi kral büdcəsinin, 19 faizi əmlak vergisinin, 11 faizi isə digər yerli vergi və rüsumların payına düşürdü. Kanadanın vergi sistemi quruluşuna görə öyrənilməsi maraq doğura biləcək sistemlərdən hesab edilir. Belə ki,

Kanadanın müasir vergi sistemi üç səviyyədən ibarətdir: federal büdcə (dövlət gəlirlərinin 48 faizini təşkil edir): əyalətlərin büdcəsi (dövlət gəlirlərinin 42 faizini təşkil edir): yerli büdcələr (dövlət büdcəsinin 10 faizini təşkil). Kanadada əhalidən tutulan gəlir vergisi federal büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil etməklə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Büdcə gəlirlərinin təmin olunması prosesində gəlir vergisinin payı fasiləsiz olaraq yüksəlir. Məsələn, 2001-2002-ci büdcə ilində federal büdcənin gəlirlərinin ümumi həcmi 171,3 milyard Kanada dolları təsdiq olunmuşdur ki, onun da 80,3 milyardı gəlir vergisi, 25,7 milyardını əlavə dəyər vergisi, 23,6 milyardını korporasiyaların gəlir vergisi, 17,8 milyardını sığorta ödəmələri, 4 milyardını gömrük rüsumları, 8,4 milyardını isə qeyri-vergi gəlirləri təşkil etmişdir. Kanadada əhalidən tutulan gəlir vergisi ilə yanaşı federasiyanın əsas vergisinə əmtəə və xidmətə tətbiq olunan vergilər də aiddir ki, bu da 7 faiz səviyyəsində tətbiq olunan çoxpilləli əlavə dəyər vergisidir. Əyalət səviyyəsində büdcə daxilolmalarının əsas mənbəyi onlara görə tətbiq olunan vergidir. Məsələn, Ontario əyalətində hər il əmlak vergisi 15 milyard Kanada dolları həcmində tutulur ki, bu da əyalətin ümumi büdcə gəlirlərinin 50 faizini formalaşdırır. Onun təxminən 3 milyard Kanada dollarını xüsusi yaşayış sahəsinə malik olan fiziki şəxslər, 6 milyard Kanada dollarını isə təşkilatlar ödəyirlər. Kanadada iqtisadiyyatın tənzimlənməsi alətlərindən biri olan vergi sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri vergilərin koordinasiya mexanizminin formalaşdırılmasıdır. Bu mexanizm aşağıdakı problemlərin həllinə adekvat fəaliyyət göstərir: hökumətin ayrı-ayrı həlqələri arasında siyasi razılaşmaya nail olmaq; gəlirlərin əsas mənbəyi kimi vergi sisteminə baxılmasına hökumətin bütün həlqələrinin marağını artırmaq; federasiya gəlirlərində əyalətlərin rolunun dəyişdirilməsi; sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün fərdlər arasında gəlirlərin bölgüsünün əlverişli nisbətini müəyyənləşdirilməsi. Almaniyanın dövlət quruluşuna uyğun olaraq əsas vergi mənbələrinin hesabına formalaşan vergilər də üç səviyyəlidirlər: federal vergilər, federal ərazi vergiləri və icma vergiləri. Almaniyanın büdcə gəlirlərinin 80 faizə qədərini vergilər təmin edir. Vergi qanunvericiliyində 54 faizi dolay, 46 faizi isə birbaşa vergilərin payına düşən 39 vergi növü nəzərdə tutulmuşdur. Almaniyanın vergi siyasətinin, eləcə də, bütövlükdə

maliyyə siyasətinin mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, burada federasiya, ərazi bölgüləri və yerli hakimiyyət orqanları arasında funksional səlahiyyətlərin dəqiq bölgü meyarı mövcuddur. Almaniyanın vergi sistemində müxtəlif vergi növləri tətbiq edilir. Əsas vergi növləri aşağıdakılardır: fiziki şəxslərin gəlir vergisi; korporasiyaların gəlir vergisi; əlavə dəyər vergisi; torpaq vergisi; torpaq sahəsinin alınması üçün ödənilən vergi; sığorta ödəmələri; vərəsəlik və hədiyyə vergiləri; avtomobil vergisi; yanğından mühafizə xidmətinin saxlanması üçün tutulan vergi; kofe, qənd, mineral yağlar, alkoqollu içkilər və tütün məmulatlarına aksizlər; gömrük rüsumları; ölkə ərazisində neft və qaz sənayesinin inkişafına yönəldilən yığımlar. Hüquqi şəxslərdən tutulan vergilər sırasında dövlət xəzinəsinə ən çox vəsait əlavə dəyər vergisindən daxil olur. Onun büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 28 faiz (gəlir vergisindən sonra ikinci yeri) təşkil edir. Əlavə dəyər vergisinin hazırkı dərəcəsi 16 faizə bərabərdir. Bununla yanaşı, əsas ərzaq malları və kitab-jurnal məmulatları əlavə dəyər vergisinə 7 faizlə cəlb olunur. Korporasiyaların gəlirlərindən tutulan verginin orta dərəcəsi 25 faiz həcmindədir. Tezləşdirilmiş amortizasiya metodundan geniş istifadə olunur, ssudaların faizləri vergiyə cəlb olunmur, dividendlər isə vergiyə cəlb olunduqdan sonra ödənilir. Yerli vergilər isə fiskal əhəmiyyətdən çox tənzimləyici səciyyə daşıyır. Almaniyada əsas yerli vergilərdən biri mədən vergisidir. Bu tədiyyə növünə sənaye, ticarət və bir sıra digər sahələrdə fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər, müəssisələr və cəmiyyətlər cəlb olunur. Verginin həcmi müəyyən edilməsi mədən fəaliyyətindən əldə olunan mənfəət və müəssisənin kapitalının dəyəri əsasında aparılır. Verginin dərəcəsi yerli bələdiyyələr tərəfindən müəyyənləşdirilir. Məsələn, mənfəətdən 5 faiz, əsas fondların dəyərindən 0,2 faiz. Bununla yanaşı vergi tutulmayan məbləğ də mövcuddur. Belə ki, mənfəət üzrə 36 min marka, kapital dəyərinin isə 120 min markalıq həcmi vergiyə cəlb olunmayan minimum hədd sayılır. Almaniyada geniş yayılmış vergi növlərindən biri də ən qədim ənənələrə malik, hələ 1278-ci ildə Kral Rudolf fon Qabsburq tərəfindən əsası qoyulmuş mülkiyyət vergisidir. 1995-ci il yanvarın 1-dən fiziki şəxslərin məcmu əmlakına tətbiq olunan vergi dərəcəsi 1 faiz həddində müəyyənləşdirilib. Korporasiya və müəssisə üçün bu dərəcə 0.6 faizə bərabərdir. Kənd və meşə təsərrüfatında mülkiyyət

vergisinin dərəcəsi xeyli güzəştlidir. 70 min marklıq əmlak, ümumiyyətlə, vergiyə cəlb olunmur. Mülkiyyət sahibinin yaşı 60-ı ötdükdə isə, onun vergiyə cəlb olunmayan əmlakının dəyəri 100 min mark məbləğində müəyyənləşdirilir. Vərəsəlik qaydasında verilən və ya hədiyyə olunan əmlaka tətbiq olunan vergilər qohumluq dərəcəsindən və əmlakın dəyərindən asılıdır. Aksizlər əsasən, federal büdcəyə daxil olur. Pivə aksizləri isə istisna olaraq, yerli büdcəyə ödənilir. Dövlət xəzinəsinin ən böyük aksiz daxilolmalarını mineral yanacaqlar təmin edir ik, 1994-cü ildə onun həcmi 31,9 milyard marka olmuşdur. İkinci yeri tütün aksizləri tutur- 15,5 milyard marka, daha sonra kofe aksizləri gəlir 2 milyard marka. Almaniyada reallaşdırılan gəlir vergisi proqressiv səciyyə daşıyır. Onun minimum həddi 15 faiz, maksimum həddi 45 faizdir. Vergiyə cəlb olunmayan məbləğin səviyyəsi subaylar üçün ildə 7654 avro, evlilər üçün isə 15329 avro müəyyənləşdirilmişdir. Uşaqlara, müəyyən yaş həddinə çatmış insanlara, fəvqəladə hallarla bağlı (xəstəlik, bədbəxt hadisə və s.) güzəştlər tətbiq olunur. Gəlir vergisinin obyektini kimi insan fəaliyyətinin bütün sahələrindən əldə edilən gəlir götürülür. Bura muzzdlu əmək, azad peşə fəaliyyəti, sənayedə, kənd və meşə təsərrüfatlarında göstərilən fəaliyyət, kapital, əmlakın icarəyə verilməsi və s. aid edilir. Vergiyə cəlb olunmalı məbləği müəyyən etmək üçün xərclər ümumi gəlirdən çıxılır. Bu halda, hətta, xüsusi səciyyəli xərclər də, məsələn, boşanmadan sonra ödənilməli olan aliment, tibbi və həyatın sığortası üzrə ödənişlər, kilsə vergisi, peşə təhsilinə çəkilən bu kimi xərclər də nəzərə alınır. Ümumiyyətlə, Almaniyanın vergi sistemi aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur: vergilər mükün qədər minimal səviyyədə olmalıdır; vergilərin yığımına çəkilən xərclər də minimal olmalıdır; vergilər rəqabətə mane olmamalıdır və ya hansısa fəaliyyəti məhdudlaşdırmamalıdır; vergilər struktur islahatlarına uyğun olmalıdır; vergilər gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsinə yönəldilməlidir; insanların şəxsi həyatına hörmət müstəvisində formalaşmalıdır. Bazar münasibətlərinin üstünlük təşkil etdiyi bir sıra ölkələrdən fərqli olaraq Fransada iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi özünü daha ciddi büruzə verir. Fransada mövcud olan vergiləri üç əsas qrupda təsnifləşdirmək olar: mənbədən tutulan gəlir vergiləri, istehsal vergiləri və mülkiyyətdən, yəni əşyalaşdırılmış

gəlirdən tutulan kapital vergiləri. Təsnifatdan görünür ki, Fransanın vergi sistemi, əsasən, istehsalın vergiyə cəlb olunmasına yönəldilib. Gəlir (mənfəət) və mülkiyyət vergilərinin səviyyəsi ümumi vergilərin strukturunda nəzərə cəlp olunan dərəcədə aşağıdır. 16 adda yerli vergi növləri tətbiq edilir. Fransanın büdcə gəlirlərinin təmin olunmasının əsas mənbəyini əlavə dəyər vergisi təşkil edir. Əlavə dəyər vergisi ölkə ərazisində istifadə və istehlak olunan bütün mal və xidmətlərə aid edilən, ümumi istehlakı əhatə edən vergi növüdür. Ölkədən kənarda həyata keçirilən, iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar olan əməliyyatlar, əlavə dəyər vergisinə cəlb edilmir. İxrac əməliyyatlarında iştirak edən, bu zaman əlavə dəyər vergisi ödəyən iqtisadi subyektlər sonradan həmin verginin geri tələb edilməsi hüququna malikdirlər. İdخال əməliyyatların iştirakçıları ölkədaxili ümumi qaydalara uyğun olaraq vergiyə cəlb olunurlar.

Əlavə dəyər vergisi vergi ödəyicilərinin maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq reallaşdırılan sövdələşmənin səviyyəsinə uyğun müəyyənləşdirilir. Malın qiymətindən asılı olmayaraq vergi dərəcəsi vahid formada tətbiq olunur. Mal və xidmətlərin satış qiymətləri vergiqoymanın obyektini kimi çıxış edir. Bura, pərakəndə satış qiymətindən başqa, bütün növ yığım və rüsumlar, o cümlədən əlavə dəyər vergisi daxildir. Ümumi məbləğdən xammal və yarımfabrikatların alınması zamanı ödənilən vergilər çıxılır. Hazırda, Fransada mövcud olan əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi, əsasən, 19,6 faizə bərabərdir. Bəzi mal növlərinə daha yüksək, yəni 22 faiz həddində (avtomobil, kinofoto, tütün məmulatları, parfümeriya və qiymətli xəzlərə) tətbiq olunur. Aşağı- 5,5 faizlik dərəcə isə əksər ərzaq və kənd təsərrüfatı mallarına, kitab və dərmanlara tətbiq edilir. Əlavə dəyər vergisi üzrə xeyli güzəştlər də mövcuddur. Bu vergidən azad olunma rejimi hesabat ilindən sonrakı ilin başlanğıcından tətbiq edilir. Bundan başqa əlavə dəyər vergisindən azad olunmalar kateqoriyasına aşağıdakı fəaliyyət növləri də aid edilir: inzibati, sosial, tərbiyəvi, mədəni və idman fəaliyyəti həyata keçirən dövlət təşkilatları: təsərrüfatı istehsalı: bəzi azad peşələr - fərdi qaydada müəllimlik, həkimlik və yaradıcılıq fəaliyyəti. ƏDV ilə yanaşı bir sıra dolayı rüsumlar (aksizlər) də tətbiq olunur ki, bunlarda əslində istehlak vergisinin bir növü hesab olunur. Əlavə vergiyə cəlb olunan

məhsullardan, ilk növbədə, alkoqollu içkilər, tütün məmulatları, kibrit, alışqan, zərgərlik əşyaları, qənd və şirniyyat məhsulları, pivə və mineral sular, bəzi avtonoqliyyat növləri, uçuş cihazlarını göstərmək olar. Fransada müəssisələrin ödədiyi vergiyə, yalnız xalis mənfəət cəlb olunur. Xalis mənfəət müəssisənin ümumi gəlirlərindən ümumi xərcləri çıxmaqla müəyyənləşdirilir. Verginin ümumi səviyyəsi 35,43 faizdir. Bəzi hallarda vergi dərəcəsinin səviyyəsi 42 faizə qədər yüksələ bilər. Torpaqla əlaqədar fəaliyyətdən və qiymətli kağızlar vasitəsilə əldə olunan gəlirlərə aşağı vergi dərəcəsi tətbiq olunur. Bu sahələr üzrə vergi dərəcələri 10-24 faiz arasında dəyişə bilər. Əgər müəssisə hesabat dövründə təsərrüfat fəaliyyətini zərərlə başa vurubsa, zərərin həcmi növbəti illərin xalis mənfəətindən çıxılır. Xüsusi hallarda isə əvvəlki illərin mənfəətindən də çıxıla bilər. Gəlir vergiləri sırasında xüsusi əhəmiyyətə malik olanı fiziki şəxslərin ödədiyi gəlir vergisidir. Büdcə daxilolmalarında onun xüsusi çəkisi 18 faizdən artıqdır. Fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi dərəcələri progressiv səciyyə daşımaqla ondan 48,09 faizədək intervalda dəyişir. Vergiyə cəlb olunmayan (0%) məbləğ isə 18140 frankadək, maksimal səviyyədə tətbiq olunan məbləğ isə 246770 frankdan yuxarıdır.

Tənzimlənən bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması iqtisadi sistemin tələblərinə cavab verə biləcək vergi sisteminin seçilməsini tələb edir. Bu baxımdan Yaponiyanın vergi sisteminin araşdırılması xüsusi maraq doğurur. Belə ki, digər bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdən fərqli olaraq Yaponiyada dövlət büdcəsi gəlirlərinin mühüm hissəsini gəlir vergisi (Korporasiyaların mənfəət və fiziki şəxslərin gəlir vergisi) təşkil edir. Dövlət vergiləri ümumi vergi daxilolmaların da 64 faiz, yerli vergilər isə 36 faiz təşkil edir. Yaponiyanın vergi sisteminin özünəməxsusluğu vergi növlərinin sayının çox olmasındadır. Burada 25 adda dövlət, 30 adda yerli vergilər tətbiq olunur. Yaponiyada müstəqil büdcəyə malik olan 3045 rayon, qəsəbə və şəhəri birləşdirən 47 prefektura mövcuddur. Vergilərin bölgüsü onların mənbələrini daha dolğun əks etdirir. Belə ki, toplanan maliyyə ehtiyatlarının 64,2 faizi yerli, 35,8 faizi isə ümumi dövlət funksiyalarının gerçəkləşdirilməsini təmin edir. Yaponiyada tətbiq edilən vergilər əsasən 3 qrupda təsnifləşdirmək olar: hüquqi və fiziki şəxslərdən

tutulan gəlir vergiləri; mülkə görə vergilər; bilavasitə və dolaylı tələbat vergiləri. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi bələdiyyə büdcələrinə ödənilir. Milli verginin dərəcəsi mənfəətin 30 faizi, prefektura vergisinin dərəcəsi milli vergi dərəcəsinin 5 faizi, yəni mənfəətin 1,67 faizi, bələdiyyə vergisinin dərəcəsi isə milli vergi dərəcəsinin 12,3 faizi, yəni mənfəətin 4.12 faizidir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi Yaponiyanın dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təmin olunmasında daha yüksək əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif illərdə dövlət büdcəsinin gəlirlərində fiziki şəxslərin ödədiyi verginin payı 35-42 faiz həcmində dəyişmişdir. Gəlir vergisi fiziki şəxslərdən mütərəqqi şütlə üzrə tutulur. 10- 37 faiz dərəcə səviyyəsində dəyişir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin obyektə kimi əmək haqqı, kəndlilərin və sərbəst peşə sahiblərinin gəlirləri, daşınmaz əmlakdan əldə edilən gəlirlər, faizlər, dividendlər, pensiyalar və s. gəlirlərin məbləği çıxış edir. Bütün mənbələrdən əldə edilən gəlirlər toplanır, vergiyə cəlb edilməyən minimum məbləğ və güzəştlər çıxılmaqla gəlir vergisi müəyyənləşdirilir. Gəlir vergisinin səviyyəsi Yaponiyada xeyli yüksəkdir. Lakin, bununla yanaşı, Yaponiya hökuməti əhalinin aztəminatlı təbəqəsinə də böyük güzəştlər tətbiq edir. Belə ki, vergi ödəyicisinin ailə vəziyyəti nəzərə alınır, çox uşaqly ailələrə əlavə vergi güzəştləri tətbiq edilir, müalicəyə sərf edilən vəsaitlər vergiyə cəlb olunmur. Yaponiyada əmlakə görə ödənilən verginin dərəcəsi həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər üçün 1,4 faiz həcmində müəyyən olunmuşdur. Əmlakın dəyəri 3 ildən bir qiymətləndirməyə cəlb olunur. Torpaq, qiymətli kağızlar, daşınmaz əmlak və s. əmlak vergisinin obyektə hesab olunur. Yaponiyada gömrük rüsumları, əlavə dəyər vergisi və aksizlər dolaylı vergi sistemini təşkil edir. İstehlak vergiləri arasında ümumi satışın 5 faizini təşkil edən stışa görə vergi əsas yer tutur. Bundan başqa, avtomobil sahiblərindən vergi, xidmətə görə aksizlər büdcəyə daxil olur. Yaponiyanın vergi siyasəti yerli hökumət orqanlarının prefektura, şəhər, rayon, qəsəbə və s. maliyyə cəhətdən möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur. Yerli vergilər yerli büdcə gəlirlərinin yarıdan azını təşkil edir. Yaponiyada ümumdövlət vergiləri aparıcı, yerli vergilər isə köməkçi rol oynayır. Vergi sisteminin əsasını fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi və korporasiyaların xalis mənfəətinə tətbiq olunan vergilər təşkil edir. Vergilərin sayının çoxluğuna baxmayaraq hökumət vergilərin

minimumlaşdırılması və onun stimullaşdırılması üçün müvafiq tədbirlər görür. Ümumiyyətlə, Yaponiyada vergilərin yaranması özünü qiymətləndirmə sistemi əsasında qurulmuşdur. Yəni vergi ödəyicisi öz vergi ödəmə gəlirini hesablamalı, bəyannamə verməli və vergi ödəməlidir. Belə bir sistemin aparılması vergi ödəyicilərinə vergilərin əhəmiyyətini düzgün başa düşməyə, vergi qanunvericiliyini yaxşı bilməyə, öz gəlirlərini hesablamaq üçün mühasibat uçotunun metodlarına yiyələnməyə, habelə vergilərin ödənilməsi üzrə öz məsuliyyətini dərk etməyə imkan yaradır.

Hazırda Çin Xalq Respublikasının dövlət büdcəsinin, mədaxilinin əsas mənbəyi vergi tədiyyələridir (90 faiz). İslahatların başlanmasından (1978-ci ildən) etibarən ölkənin vergi sisteminin Çin iqtisadiyyatının inkişafına, onun dünya iqtisadi sisteminə iqtəqrasiya olunmasına istiqmətlənmiş yeni strukturu yaradılmışdır. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Çin Xalq Respublikasının vergi sisteminin yaradılması müxtəlif vergiqoyma növlərinin bərpasına, mənfəət ayırmalarının vergi qoyma ilə əvəz edilməsinə, əlavə dəyər vergisinin tətbiq edilməsinə, müəssisənin gəlirləri səviyyəsində fərqlərin tənzimlənməsinə aparıb çıxarmışdır. Vergilərin sayı 1973-cü ildə 9-dan 1994-cü ilin əvvəlinə 30-a qədər artmışdır. Beləliklə, 15 illik islahat dövründə formalaşan Çin Xalq Respublikasının vergi sistemi kifayət qədər çoxcəhətli və çoxsahəli struktura çevrilmişdir. Çində vergi sistemi Xalq nümayəndələrinin Ümumi İclası, Çin Xalq Respublikasının Dövlət Şurası, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Vergi İdarəsi və Baş Gömrük İdarəsi tərəfindən müəyyən edilir. Çində qanun, qüvvəli normativ aktlar Dövlət Şurası tərəfindən formalaşdırılır. Dövlət Vergi İdarəsi, Maliyyə Nazirliyi və baş gömrük idarəsi idarədaxili təlimatları işləyib hazırlayır, müvafiq qanunlar isə xalq nümayəndələrinin Ümumi Çin iclası tərəfindən qəbul edilir. Vergilər sahəsində mövcud olan normativ aktlar əyalət səviyyəli qanunvericilik orqanları, muxtar rayon və mərkəz tabeli şəhərlər səviyyəsində işlənilib hazırlana bilər. Bir sıra vergilər mərkəzi və yerli büdcələr arasında bölünür: ƏDV (75:25 nisbətində) və o, 17 faiz həcmində tətbiq olunur, ehtiyat vergisi, fond birjalarında sazişlərin tərtib edilməsi vergiləri (hazırda 88:12). Braziliyada birbaşa və dolaylı vergilər arasında bölgü aşağıdakı kimi həyata keçirilir: Federal səviyyədə

birbaşa vergilər 70 faiz, ştatlarda 20 faiz və bələdiyyələrdə 45 faiz, eyni zamanda, federal səviyyədə dolaylı vergilər 30 faiz, ştatlarda 80 faiz və bələdiyyələrdə 55 faiz təşkil edir. İndiyə qədər Braziliyada korporativ və fərdi vergilər arasındakı hesablama nisbətinin vahid metodikası yoxdur. Bununla yanaşı Maliyyə Nazirliyinin son tədqiqatları göstərir ki, federal səviyyədəki korporativ vergilər 70 faiz, fərdi vergilər isə 30 faiz təşkil edir. Braziliyada vergilərin toplanması və bölgüsü mərkəzi, regional və yerli büdcələr arasında aşağıdakı kimi reallaşdırılır. Federal büdcəyə daxil olur - ixrac olunan mallara vergi; gəlir vergisi; sənaye məhsullarına vergi; kredit, valyuta və sığorta əməliyyatları vergisi; torpaq mülkiyyətinə vergi; böyük vergisi, sosial məqsədlərə ayırmalar; iqtisadi məqsədlərə ayırmalar: peşəkar maraqların qorunmasına ayırmalar. Federal və Ştat dairələrin büdcəsinə daxil olur - dövriyyə vergisi (əmtəə və xidmətlər); varislik və bəxşiş vergisi; avtonoqliyyat vasitələrinin sahibliyi vergisi; sosial məqsədlərə ayırmalar. Bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətinə daxil olan vergilər - daşınmayan mülkiyyət vergisi; daşınmayan əmlakın icarəyə verilməsi vergisi; xidmətlərin göstərilməsi vergisi; sosial məqsədlərə ayırmalar; küçələrin işıqlandırılmasına ayırmalar. Gəlir vergisi sənaye məhsullarına vergi mədaxillərinin 47 faizi həcmində mərkəzi hökumət tərəfindən aşağıdakıların xeyrinə ayrılır - federal və ştat dairə fonduna 21,5 faiz; bələdiyyə fonduna - 22,5 faiz; ölkənin şimal, şimal-şərq və mərkəzi qərb regionlarında iqtisadiyyatın istehsal maliyyələşdirilməsi proqramına - 3 faiz. İxracatçı ştatlar sənaye məhsuluna vergi mədaxilinin 10 faizini alır. Bələdiyyələrin büdcələrinə torpaq mülkiyyəti vergisinin 50 faizi mədaxil edilir. Kredit, valyuta və sığorta əməliyyatları vergisinin gəliri ştat (30 faiz) və bələdiyyələr (70 faiz) arasında bölünür. Ştatlar vergi mədaxilindən bələdiyyələrə aşağıdakıları verir: dövriyyə vergisinin 25 faizini; avtonoqliyyat sahibliyi vergisinin 50 faizini. Yerlərdə vergi orqanları Maliyyə Nazirliyinin federal büdcə gəlirləri üzrə departamenti və Sosial Təminat Nazirliyinin Sosial Sığorta Milli İnstitutu bölmələri ilə təmsil olunmuşdur. Maliyyə Nazirliyinin federal büdcə gəlirləri üzrə departamentində 21 min nəfər, mərkəzi aparatda isə 1070 nəfər əməkdaş çalışır. Braziliya ərazisi 10 vergi regionuna bölünmüşdür. Vergi nəzarəti və vergi cinayətləri tədqiqatları funksiyasını ədliyyə və prokurorluq orqanları yerinə yetirirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı əsasında inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin əldə etmiş olduğu təcrübənin və keçdiyi həyat yolunun öyrənilməsi yerli inkişaf mühitinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınaraq respublika iqtisadiyyatında istifadəsi zərurətə çevrilmişdir. Çünki bu zərurət bazar iqtisadiyyatının özünün və vergi sisteminin formalaşmasının qanunauyğun tələblərindən irəli gəlir. Belə ki, müasir vergi sisteminin məzmununda iqtisadi fəaliyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi, yeni mənafehlərin əlverişli, səmərəli və qarşılıqlı əlaqələndirilməsi dayanır və dayanmalıdır.

NƏTİCƏ

Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini araşdıran tədqiqat işi bir sıra elmi nəticələri əldə etməyə imkan yaradır.

-Postsosialist ölkələrində və Azərbaycan Respublikasında vergidən yayınmanın hələdə yüksək səviyyədə olduğu diqqətə göstərilmişdir Vergidən yayınmaya görə cərimələrin təsir gücünü artırmaq üçün dissertasiya işində konkret sxem təklif edilib və müəyyən olunub ki, cərimə məbləği vergidən yayındırılan ödəniş məbləği ilə birgə vergidən yayınma ehtimalının yüksəkliyi göstəricisinə əsaslanmalıdır. Daha doğrusu, iddia edilib ki, vergidən yayınma ehtimalının yüksəkliyi cərimələrin məbləğinin artırılmasına əsas olmalıdır.

-Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi barədə nəzəri mənbələrin təhlili ilə bu əməliyyatların vergiyə cəlb olunmasının vergitutmanın ümumi nəzəri-metodoloji bazasına, fundamental vergitutma prinsiplərin əsaslanması göstərilmiş, eyni zamanda müəyyən olunmuşdur ki, bank əməliyyatlarından vergitutma sistemləri spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Dissertasiya işində müxtəlif növ bank əməliyyatlarında müxtəlif növ vergi dərəcələri arasındakı əlaqələr təhlil olunmuş və müəyyən edilmişdir ki, yüksək vergi dərəcələri bank əməliyyatlarında tələbatı azaldır.

Tədqiqatda bank əməliyyatlarından vergitutmanın pul-kredit siyasətinin bir mexanizmi kimi fəaliyyəti də qeyd olunmuşdur.

-Dissertasiya işində bank əməliyyatlarından vergitutmanın investisiya fəallığına təsiri aşkara çıxarılmış və göstərilmişdir ki, sərbəst vəsaitlərin investisiya prosesinə cəlbinin başqa formalarının, xüsusilə fond bazarının formalaşmadığı şəraitdə bank kreditləri investisiyaların ən mühüm mənbələrindən birinə çevrilir.

- Tədqiqat işində bu cəhət nəzərə alınmaqla müəyyən edilmişdir ki, müasir şəraitdə bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi vergitutmanın ədalətlik, bərabərlik prinsiplərinə deyil, effektivlik prinsipinə əsaslanmaq gərəkdir və buna görə də bank əməliyyatları üçün güzəştli vergitutma sistemlərinin tətbiqi lazımlıdır.

-Tədqiqat işində bank əməliyyatlarından vergitutma sistemlərinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün xarici təcrübədən istifadə zərurəti nəzərə alınmış və buna görə də müxtəlif ölkələrin təcrübəsi ətraflı təhlil edilmişdir. Təhlillərlə müəyyən olunmuşdur ki, xarici ölkələrin böyük əksəriyyətində bir çox bank əməliyyatları güzəştli vergitutmaya cəlb edirlər.

- Dissertasiya işində ölkə kredit təşkilatlarında vergitutmanın müasir vəziyyəti kompleks araşdırılmış və kredit təşkilatları sektorunda vergi yükünün yüksək olmadığı aşkara çıxarılmışdır. Eyni zamanda müəyyən olunmuşdur ki, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində vergi yükü kredit sektorundan daha aşağıdır. Təhlillərlə belə bir nəticə çıxarılmışdır ki, sahələrarası müqayisələrdə kredit sektorunda vergi yükünün nisbi yüksək görünməsinin səbəbi bu sektorun nisbətən əlverişsiz vergitutma mühitində fəaliyyət göstərməsi deyil. Vergi yükü üzrə sahələrarası müqayisələrdəki fərqlər başqa sferalarda - ticarət, tikinti və s. sektorlarda vergidən yayınma imkanlarının yüksək olması ilə izah edilmişdir.

-Tədqiqat işində bank əməliyyatlarının və kredit təşkilatları sektorunun vergi sistemlərinin formalaşması və təkmilləşdirilməsinin əsas dayaqlarından birinin qanunverici baza olması göstərilmiş və buna görə də hüquqi bazanın kompleks qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində bank əməliyyatlarından vergitutmanın hüquqi bazasının kifayət qədər təkmil olması və hüquqi əsasların bank əməliyyatlarının həcmnin genişlənməsinə, kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin effektivliyinə əsas yaratması müəyyən edilmişdir. Təhlillərlə bu hüquqi əsaslardakı bəzi çatışmazlıqlar da aşkara çıxarılmış və təhlil edilmişdir. Qanunvericilikdə maliyyə xidmətlərinin çeşidinin müəyyənləşməsi ilə əlaqəli nöqsanların mövcud olması da göstərilmişdir.

-Dissertasiya işində bir neçə bankın praktik fəaliyyətinin müşahidəsi əsasında ölkə kredit təşkilatlarının vergi idarəetməsinin mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, kredit təşkilatlarında vergi menecmentinin mövcud səviyyəsi yüksək korporativ idarəetmə standartlarına cavab vermir.

-Tədqiqat işi nəzəri mənbələr üzrə araşdırmaların, xarici təcrübələrin təhlilinin, ölkədə bank əməliyyatlarının vergiyə cəlbəli praktikasının tədqiqinin əsasında bank

əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini aşkara çıxarmışdır. Dissertasiya işində qeyd olunmuşdur ki, belə təkmilləşdirmələrin əsas xətlərini ümumi bazanın təhsis olunması və kredit təşkilatlarında praktik vergi menecmentinin korporativ standartlara uyğunlaşması təşkil edir.

-Dissertasiya işi Vergi Məcəlləsində forfeytinq, faktoring və trast əməliyyatlarının maliyyə xidməti kimi göstərilməsinin lazım olduğunu aşkara çıxarmışdır.

-Nəzəri mənbələrin və praktik vergitutmanın təhlili ilə faiz gəlirlərinə, dividendlərə aşağı dərəcəli vergilərin müəyyənəşdirilməsinin, bu gəlirlərə verilən vergi güzəştlərinin müasir iqtisadi şəraitdə effektiv zəruri olduğu aşkara çıxarılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində gələcək üçün bu yanaşmadan imtinanın - DİT sistemindən kompleks vergitutma sisteminə keçidin də zəruriliyi və perspektivdən vergi qanunvericiliyinə müvafiq dəyişikliklər edilməsinin labüdlüyü aşkara çıxarılmışdır.

-Təhlillərlə maliyyə xidmətlərinin ƏDV-dən azad olunmasının səbəbləri aşkarlanmış və mövcud şəraitdə maliyyə əməliyyatlarının ƏDV-yə cəlb edilməsinin həm effektiv, həm də texniki cəhətdən mürəkkəb bir məsələ olduğu qeyd edilmişdir. Bununla birgə xaricdə maliyyə xidmətlərinin ƏDV-yə cəlbi istiqamətində aparılan eksperimentlərə, bir sıra ölkələrdə bank əməliyyatlarının bəzi növlərinin ƏDV-yə cəlbinə diqqət yetirilmiş və bu təcrübələrdən istifadə zəruriyyəti müəyyən olunmuşdur. Bu baxımdan vergi qanunvericiliyinə müvafiq dəyişikliklər edilməsinin lazımlığı göstərilmişdir.

-Dissertasiya işində mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq zərurətinə diqqət yetirilmiş, bu baxımdan Mərkəzi Bankın tələblərinin düzgünlüyü qeyd edilmiş, bir çox nəzəri müddəalar və praktik fəaliyyətdə tətbiq olunan məqamlar təhlil olunmuş və bu araşdırmalar nəticəsində müxtəlif qanunverici sənədlərdəki ziddiyyətlər göstərilmişdir. Təklif edilmişdir ki, Vergi Məcəlləsində müvafiq dəyişikliklər edilsin və mənfəət vergisi bazası hesablama metodu əsasında müəyyənəşsin.

-Tədqiqat işində kredit təşkilatlarının vergiyə cəlbə səviyyəsi xarici ölkələrlə müqayisəli təhlil olunmuş və müəyyən edilmişdir ki, məcburi ehtiyat normalarının ciddi azaldılması ilə birgə bu normaların müxtəlif növ depozitlər üzrə differensiasiyasına ehtiyac vardır. Dissertasiyada pul-kredit tənzimlənməsində başqa mexanizmlərdən - pul bazarına müdaxilə, mərkəzləşmiş uçot dərəcələri və s.-dən istifadə imkanlarına, əmanətlərin sığorta fondunun təşəkkül tapmasına diqqət yetirilmiş və bu faktorları da nəzərə almaqla məcburi ehtiyat normalarının 3-5%-ə qədər azaldılması təklif edilmişdir.

-Elmi tədqiqat işində müxtəlif xarici ölkələrin ikitərəfli vergi müqavilələri müxtəsər təhlil edilmiş və göstərilmişdir ki, bank əməliyyatları sferasına münasibətdə bu müqavilələrin əsas xətti ölkədən kapitalın sərbəst axınını təmin etməyə deyil, ölkəyə kapital axınını təmin etməyə yönəlir. Daha doğrusu, müəyyən edilmişdir ki, ölkələrarası vergi müqavilələri bank əməliyyatları üzrə güzəştli vergi mühitinin formalaşmasına selektiv yanaşılmalıdır,

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Александров И.М. Налоги я налогообложение. М.: 2005,162 с.
2. . Аристотель. Политика и Афинская политика. М.: Мысль,1997,108 с.
3. Банковское законодательство. М.: 2006.
4. Баранова Л.Г., Тихонова Е.И. Основные налоговые модели //Финансы, 1992, №4, с.28-30.
5. Бартенев. С.А. История экономических учений в вопросах и ответах. Мд 2013 192 с.
6. .Барулин С,В. Наорги как инструмент государственного реагирования экономики // Финансы, 1996, №1, с.25-28.
7. . Бернар И.В., Жан-Клод Колли. Толковый экономический финансовый
8. словарь, М,: 2014
9. Бизнес. Толковый словарь. Originally published bu Oxford University Press. М.: 2001,628 с.
10. Бланкарт Ш. Государствекные финансы в условиях демократии. М.: 2013, 211 с
11. Бобылев Ю.А. Российская отраслевая наука и налоговая политика // Финансы, №7,2015.
12. Боди З., Мертон К. Финансы. М.: 2003.
13. Бригхем Ю., Гапенскнй Л. Финансовый менеджмент. СПб, 1998.
14. Брызгалин А.В. Мифы современного налогообложения и Налоговый вестник, 1997, №4, с.10-15.
15. .Бьюкепен. Дж.М. Сочинения. Пер. с англ. М.: 1997,560 с.
16. Вовченко Н.Г., Кармала КЛ. Финансовые системы зарубежных государств. Ростов на-Дону, 2005.
17. Все начиналось с десятины. Под. ред. Б.Е Ланина / Пср. с. немецкого. М.: 1992,408 с.
18. Горский ИЛ. К оценке налоговой реформы И Финансы, 1992, №12, с. 35-41.
19. Жарковская Е.П. Банковское дело, М,: 2006.

20. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег, М.: 1949, 367 с.
21. Корнай Я. Путь к свободной экономике. М.: 1990, 230 с.
22. Костюж Б.М. История экономических учений. М.: 1997, 224 с.
23. Лабутичев И.В. Усиление недискриминации в международных договорах об устранении двойного налогообложения // Налоговый вестник, 1998, №2, с.11-13.
24. Ларионов И.К. О налоговой системе России // Финансы, 1995, №2, с.28-31.
25. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. М.: 1996, 544 с.
26. Макколел, Брю. Экономика. М.: 1999, 697 с.
27. Маргарет Мей. Трансформации функции финансов. Пер. с англ., М.: 2005.
28. Медведев А.Н. Как планировать налоговые платежи? М.: 1996, 192 с.
29. Мексон М., Хедеоурн И. Основы менеджмента. 2001.
30. Менкью Г.Н. Принципы Экономикса. М.: 2004, 552 с.
31. Милль Дж. Основы политической экономики // Вопросы экономики. 1989, №11, ст. 137, ст. 136-138.
32. Мусаев А., Магеррамов Р, Салаев Р. Налоги и налогообложение в Азербайджане. Учебник. Баку: 2005.
33. Налоги и информационные технологии. Учебное пособие. Под ред. Бушмина Е.В., М.: Изд. Журнала «Налоговый вестник», 1998, 176 с.
34. Налоги, налогообложение и налоговое законодательство. Учебное пособие для вузов / Под. ред. Е.Щ.Евстигнеева, Санкт-Петербург, 2000.
35. Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под редакцией В.П.Вишневого. Донецк, 2006, 504 с.
36. Нитти. Ф. Основы начала финансовой науки, М.; 2014, 243 с.
37. Пепеляева С.Г. Налоговое законодательство и налоговые обязательства // Финансовые и бухгалтерские консультации, 1997, №8, с.25-28.
38. Пепеляева СЛ. Основы налогового права. М.: 1995, 496 с.
39. Пеппер Дж. Практическая энциклопедия международного и финансового планирования. М., 1998, 228 с.

40. Петти У. Трактат о налогах и сборах. Антология экономической классики. М.: 1993, 475 с
41. Поляк Г. Б. Бюджетная система России. М: 2000, 145 с.
42. Противоречие использования иностранного капитала в Украине // Экономика Украины, 1997, №1, с. 37-42.
43. Пушкарёва В.М. Истории финансовой мысли и политики налогов. Учебное пособие. М.: 1966, 192 с.
44. Рикардо Д. Начало политической экономики и налогового обложения. Том 1, М,: 1955, 360 с.
45. Роберт В. Колб, Рикардо Дж Родригес. Финансовый менеджмент. М.: 2001, 100 с.
46. Роберт С. Пиндайк, Даниель А. Рубинфельд. Микроэкономика. М.: 2000, 743 с.
47. Родс Э. Банки, биржи, валюты современного капитализма. М.: 1986.
48. Самуэльсон П. Экономика. М.: 1964, 638 с.
49. Самуэльсон П., Нордхауз В. Экономика. М.: 1999, 676 с.
50. Сапир Ж. Усиление валютного контроля и контроля за капиталом в России // Проблемы прогнозирования, 2000, №6, с. 105-119.
51. Серых В.М. Теория государства и права. М.: 2001, 101 с.
52. Смит А. Исследование о природе и о причинах богатства народов. Ленинград. 2012, том 2, 560 с.
53. Стиглиц Дж, Ю. Экономика государственного сектора. Пер. с английского. Мд 1997, 720 с.
54. Сутырин С.Ф., Порелецкий А.И. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике. Санкт-Петербург, 1998, 511 с.
55. Танци В. Роль государства в экономике: эволюция концепций // Мировая экономика и международные отношения, М., 1998, №10, с. 51-62.
56. Таузенд Дж. Соотношения между налоговой и финансовой отчетностью // Бухгалтерский учет и аудит, 1994, №12, с. 30-31.

57. Уильям Шарп, Гордон Дж. Александр, Джеффри В, Бейли Инвестиции. М.: 2013.
58. Управленческий учет / Под ред. В.Паля и Р.Вандер Вила. М., 1997, 480 с.
59. Фараджев А.. Зарождение и развитие экономической мысли Азербайджана. Б.: Эльм, 2015.
60. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика, М.: 2013, 864 с.
61. Экономическая энциклопедия. М., 1999, 831 с.
62. Юткина Г.Ф. Налоги и налогообложение. М.: 2001, 80 с.
63. Яковлева Е. Политика привлечения иностранных инвестиций в России // Мировая экономика и международные отношения, 1999, №1, с. 90-100.
64. Allingham M. and A. Sandmo, Income tax evasion; A theoretical Analysis // Journal of Public Economics, 2012, №1, p. 323-338.
65. Buchanan James M., Musgrave Richard A. Public Finance and Public
66. Choice: two Constraining Vision of the State - Cambridge; Massachusetts. The MIT Press, 1999, 272 p.
67. Groves Harold M. Tax. Philosopher, Two Hundred Years of Thought in Great Britain and United States. Wisconsin. The University of Wisconsin Press 2014, 58 p.
68. European Charter of Local Government. Strasbourg: Council of Europe. 2015, №122.
69. European Central Bank. The use of a minimum reserve system by the European System of Central Banks in Stage Three: Final. Specification, Frankfurt, 2012.
70. Carmin R. Financial intermediation and the optimal tax system // Journal of Public Economics, 2007, №63, p.351-382.
71. Kirilenko A. Summers V. Bank Debit Taxes: Yield vs. disintermediation. World Bank, 2012.
72. 112. Levin M., Pitter P. Taxation of Financial Intermediation in Industrialized Countries. World Bank, 2013.
73. Musgrave Richard A., Musgrave Peggy. B. Public Finance in Theory and Practice. Fourth ed. New York, 2014, 824 p.
74. OECD Revenue Statistics 2013-2015. Paris, OECD, 2016, 308 p.

75. Poddar S. Value - added Tax for Financial Services. World Bank, 2003, 43p.
76. 117.Rosen Harvey S. Public Finance 3 ed. Burr Ridge Illions.İrwiii,2012, 657p.
77. Stiglitz J. The Role of State of Financial Market. Washington, 1994,86 p.
78. Tait A. Value - added Tax International Practice and Problems. Washington. IMF, 1998,480 p.
79. Jones S.M, Principles of taxation for business and investment planning. Boston etc. irwin, 1998,477 p.
80. World development indicators - 2006. The World Bank. Washington.

XÜLASƏ

Dissertasiya işində kredit təşkilatlarının vergi idarəetməsinin effektivliyinin yüksəldilməsinin bu təşkilatlarda maliyyə menecmentinin korporativ standartlara uyğun qurulması ilə əlaqədar olduğu aşkara çıxarılmışdır

Beləliklə, kredit təşkilatlarından vergi daxilolmalarının dinamikasının müxtəlif metodlarla təhlili əsasında iddia edə bilərik ki, bu sektorda vergi daxilolmalarının yüksək artımı mövcuddur. Ancaq kredit təşkilatlarının vergi yükü ağır deyil və sektor vergitutma baxımından kifayət qədər cəlbədidir. Kredit təşkilatlarından vergi daxilolmalarının ümumi dinamikasının təhlili, daxilolmaların qiymətləndirilməsini, yəqin ki, bu nəticə ilə yekunlaşdırmaq olar, ancaq qiymətləndirmələri həm də vergi daxilolmalarının strukturu üzrə aparmaq məqsədəuyğundur.

Ancaq bizə məlumdur ki, bank əməliyyatları minlərlə müxtəlif həcmli və müxtəlif depozitlər qəbulunu, minlərlə müxtəlif həcmli, müddətli, faizli kreditlər verilməsini, hesablaşma xidmətlərinin göstərilməsini və s. birləşdirir. Aydınır ki, bu halda adi əlavə dəyər vergisinin tutulması metodu qətiyyən tətbiq oluna bilməz. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün inkişaf etmiş ölkələrdə təkcə nəzəri araşdırmalarla kifayətlənmirlər və bəzi eksperimental tədbirlər də reallaşdırılır. Əlbəttə ki, xarici təcrübənin bu və başqa nümunələri əsasında bank əməliyyatlarının əlavə dəyər vergisinə cəlbinin hüquqi əsaslarını təkmilləşdirmək olar və belə təkmilləşdirmələr lazımlıdır. Bu baxımdan kifayət qədər sadə görünən məsələlərin də həlinə ehtiyac vardır.

SUMMARY

Improving the effectiveness of tax administration of credit institutions in the dissertation work has been revealed to be related to the establishment of financial management in these organizations with corporate standards

Thus, based on the analysis of the dynamics of tax receipts from credit institutions by different methods, we can claim that there is a high increase in tax revenues in this sector. However, the tax burden of credit institutions is not heavy and the sector is attractively attractive in terms of taxation. Analysis of the general dynamics of tax receipts from credit institutions, estimation of receipts can be concluded with this outcome, but it is advisable to conduct assessments on the structure of tax revenues.

However, it is well known that banking operations involve accepting thousands of different and different types of deposits, giving thousands of different amounts, term, interest-bearing loans, rendering settlement services and so on. combine. Obviously, in this case, the method of keeping the ordinary value and value-added tax can not be applied. In developed countries, to overcome these difficulties, they are not limited to theoretical investigations, and some experimental measures are also being undertaken. Certainly, based on these and other examples of foreign experience, the legal basis of involvement in the value-added of banking operations can be upgraded, and such improvements are necessary. In this regard, there is a need to solve the issues that are quite simple.

РЕЗЮМЕ

Было выявлено, что повышение эффективности налогового администрирования кредитных организаций в диссертационной работе связано с установлением финансового управления в этих организациях с корпоративными стандартами

Таким образом, исходя из анализа динамики налоговых поступлений от кредитных организаций различными методами, можно утверждать, что в этом секторе наблюдается значительный рост налоговых поступлений. Однако налоговое бремя кредитных организаций не является тяжелым, и сектор привлекателен с точки зрения налогообложения. Анализ общей динамики налоговых поступлений от кредитных организаций, оценка поступлений может быть заключен с этим результатом, но целесообразно провести оценку структуры налоговых поступлений.

Однако хорошо известно, что банковские операции включают в себя принятие тысяч разных и разных типов депозитов, предоставление тысяч различных сумм, срочных, процентных кредитов, оказание расчетных услуг и т. Д. вместе. Очевидно, что в этом случае метод удержания обычной стоимости и налога на добавленную стоимость не может быть применен. В развитых странах для преодоления этих трудностей они не ограничиваются теоретическими исследованиями, а также предпринимаются некоторые экспериментальные меры. Разумеется, на основе этих и других примеров зарубежного опыта правовая основа участия в добавленной стоимости банковских операций может быть повышена, и такие улучшения необходимы. В этой связи необходимо решить довольно простые вопросы.